

A NŐ HELYZETE A PRIMITÍV NÉPEKNÉL.

E kérdés tárgyalása számos nehézségbe ütközik. A nő helyzete az alacsonyabb népfajoknál nagyon különböző, de meg róla való tudásunk is fölötte hiányos. Az utazók ritkán számolnak be pontosan a nők jogairól és kötelességeiről, a melyek ezeket a beutazott országban szokás szerint megilletik. Állításaik gyakorta ellentmondók, sőt sokszor még ugyanegy író is ellentmond önmagának. Nem egyszer jogos az a gyanúnk, hogy az európai utazó véleményét a nők jogállásáról nem alapítja a kérdésbe való teljes betekintésre.

Közfelfogás szerint a nő helyzete az alacsonyabb népfajoknál borzasztó rabszolgaság. Ez a vélemény kétségkívül bizonyos mértékig módosításra szorul, ha egynémely vad népet veszünk szemügyre. Igaz, hogy több népnél a férj bizonyos határok és körülmények között a nő életének és halálának ura. Halljuk, hogy a férj feleségeinek és leányainak egyedüli tulajdonosa, a ki jogosítva van őket eladni, vagy velük kénye-kedve szerint bánni. Mégis úgy látszik, hogy még oly esetekben is, a mikor a férj jogait a nő fölött abszolútának mondják, a nőt nem szokták minden jortól megfosztani. Vegyük pl. az ausztráliai őslakókat, a kiket sokáig a nők legeslegnagyobb elnyomóinak tekintettek e földön. Némely törzsnél a feleséggyilkos férjen boszút állanak a nő fivérei vagy férfirokonai, vagy pedig a férj köteles saját nővérei közül egyet kiszolgáltatni meggyilkolt felesége rokonságának megöletés végett. Gyakran a törzs beleegyezése szükséges ahhoz, hogy feleségét megbüntethesse, vagy tőle elválhasson. Dr. Nieboer tanúsága szerint a nő néha férje hűtlenségét bepanaszolhatja a törzs előtt, s ez megbünteti a vétkest. Sőt északnyugati Queenslandban a nő különös esetekben

jogosult maga is férjét megbüntetni. Így pl., ha őt ütötte-verte. Ezek a tények sehogysen egyeznek Curr ama kerek ítéletével, hogy az ausztráliai benszülötteknél »a férj abszolút tulajdonosa feleségének «.

De más példák is bizonyítják, hogy a férj u. n. abszolút uralmát a nőn nem kell betű szerint venni. Thurn Imánuel Guyana indiánjairól ezt jegyzi meg: »A nő teljességgel oly tulajdona a férjnek, mint kutyája. Ha tetszik, el is adhatja.« De ugyanez az író másutt nemcsak azt ismeri el, hogy a nő békés befolyást gyakorol férjére, hanem azt is, hogy ha a férj kegyetlenül akarna bánni ártatlan feleségével, a közvélemény ezt nem tűrné. Az északamerikai chippewy asszonyokról azt mondják, hogy »ép annyira férjük hatalmában vannak, mint bármely más jószág«, de ugyanonnan halljuk, hogy mindig megkérdezik véleményüket«, s hogy »nagy befolyásuk van az európaiakkal való közlekedés és egyéb fontos dologra«. Prezsevalszkij, az orosz utazó megállapítja, hogy a mongol asszony »teljes függőségben él uránál«, de utóbb hozzáteszi, hogy a háztartásban a nőt a férjjel szemben csaknem egyenlő jogok illetik meg«. Dr. Paulischke nagy monográfiájában az északkeleti afrikai szomali-, danakil- és galla-törzsekről a konfúzió tetőpontjára hág. Szerinte a nőnek mi joga sincs férjével szemben, mert ő csak egy darabja a vagyonnak; lejjebb pedig megtudjuk, hogy vele egyenjogú, sőt »a maga akaratának ura.«

Azt mondják, hogy sok műveletlen népnél a nőre szakad az élet legnehezebb terhe, minden súlyos munka az ő dolga, élete szakadatlan sora a dolognak és szenvedésnek. Nincs okunk az ilyen és hasonló állításokban kételkedni, de bármily korrektek is, bajosan fejezik ki a színigazságot. A primitívebb társadalomban is — miként nálunk — minden nemnek megvan a maga dolga. A férj vállán nyugszik a család védelme és ellátása. Foglalkozásai olyanok, a melyekhez erő és ügyesség kell: harczolás, vadászat, halászat, vadász- és harczi eszközök készítése, hajlék építése. A nő főfoglalkozása viszont mindenütt házias jellegű: ő szerzi be a fát és vizet, készíti az eledelt, szabja ki a bőröket, varrja a ruhákat, gondozza a gyermekeket. Ezen kívül ő látja el a háztartást zöldségfélékkel, ő gyűjti össze a gyökereket, gyümölcsöt, magot s a földművelő vadaknál rendszeren ő miveli a földet is. Az állattenyésztés általában férfias foglalkozás, mert a vadászatból eredt. A földművelés viszont erede-

tileg a nő dolga, mert a növény- és maggyűjtésből fejlődött ki. A különböző foglalkozások tehát határozott szabályok szerint oszlanak meg a nemek között. S ámbár e szabályok alakulására az erősebb nem egoizmusa kétségkívül több-kevesebb befolyással volt, eredetük tulajdonképi forrása mélyebben keresendő. Egészben véve magának a természetnek útmutatásaival egyező.

A vadakat és barbárokat semmivel sem gyalázták többet, mint azzal a látszólag kegyetlen szokásukkal, hogy asszonyaikat igavonó állatoknak használják. A panamai indiánokról Pinart följegyzi, hogy a felületes szemlélőnek furcsának kell találnia, hogy az asszony hordja a legsúlyosabb terhet, míg a férfi előtte megy s csak fegyverét viszi. De egy kis meggondolás világossá teszi, hogy a férfinak jó oka volt, hogy magát szabadon és mobilisan tartsa. A kis karavánt veszélyek környékezik. A szavannán vagy erdőben pillanat alatt fölbukkanhat az ellenség, vagy lehet, hogy tigris, kígyó leselkedik az utasokra. Ennélfogva a férfinak készenlétben kell állania, hogy fegyverével magát és családját megvédhesse. Hasonló megfigyelést tett Dobrisher: »Az abiponoknál a podgyász mind az asszonyra van bízva s a férfiak csak egy lándzsával felfegyverkezve vándorolnak, hogy ha a szükség parancsolja, kezük szabad legyen harczra, vadra«.

Ehhez járul, hogy bármi volt is eredetileg az oka annak, hogy bizonyos foglalkozás csak, az egyik nem osztályrészéül jutott, utóbb minden ilyen elkülönítést erősített a szokás s néha a babona is. Közhiedelem, hogy ha férfi végzi a nő dolgát, elnőiesedik; ezenfelül ki is nevetik s asszonymak csúfolják. Egy marokkói törzsnél (Béni Ahsen), falusi állomásunkon az asszonyok majd kővé meredtek rémületükben, a mikor látták, hogy egy emberem vizet mert meríteni; azt mondták, hogy nem engedhetik meg ezt neki, mert a vízmerítés asszony dolga. A bakong asszonyok is nagyon kinevetnék a férfit, ha földműves munkájukban segíteni akarna nekik.«

Világos, hogy a munka megosztása a vad közületekben könnyen félrevezetheti az idegent. Látja a nőt kemény munkában, míg a férfi tétlenül nézi s talán nem jut eszébe, hogy ez az utóbbi is tevékeny a maga körében. A mi mélyen szokásokban gyökeredzik, azt mind az erősebb nem zsarnokságának tudják be, s a nőt ekképen férje nyomorult rabszolgájának s teljesen joggalannak jelentik ki. Pedig tény, hogy a munka erős differenciációja, bármily terhes is a nőre, mégis jogainak forrása.

tekintélyt ad neki abban a körben, a mely kizárólag az övé. A házban igen gyakran autokrata. Még ott is, a hol a férj rabszolgájának mondják, a szokás tiltja, hogy a férj valamely háztartási tárgyon túladjon a nélkül, hogy előbb felesége beleegyezését kikérte volna. Sőt a primitív társadalomban néha a nők az egyedüli földtulajdonosok. Mint már említettük, ők szántják a földet, vetik a magot, miért is a földet néha az ő tulajdonuknak tekintik.

A férjnek feleségén való legfőbb hatalmát, a melyet sok vad népnél neki tulajdonítanak, úgy látom, lényegesen módosítják oly körülmények, a melyeket a generalizáló nem vett észbe. S határozottan s kifejezetten, mint tévedést, vissza kell utasítanunk azt a gyakori kerek állítást, hogy az alacsonyabb fajok egy egésznek véve, asszonyaikat a legteljesebb alávetettségben tartják. Mert sok népnél a férjes asszony, bár férje hatalma alatt áll, a függetlenség észrevehető fokán áll; őt férje nagy becsületben tartja, minélfogva nem kis befolyást gyakorol erre. Néha egyenrangúvá tétetik a férjjel, sőt néha fölébe is. Ennek támogatására idézek néhány szavahihető megfigyelőt.

Sok, talán a legtöbb északamerikai indián törzsnél az asszony helyzete alacsonynak látszik. »Az indián asszony« — mondja Grinell — általában véve merő teherhordó rabszolgának tartatik, de a mennyire megfigyelhettem, ez a nézet teljesen hibás. Igaz, hogy a nők művelik a földet, hogy ők végzik az összes kemény munkát, a mi ellen nem lázadtak föl ... de azért nem merőben szolgálók. Ellenkezőleg, helyzetük nagyon becsült. Sokszor közrevonják a tanácskozáshoz és pedig nemcsak családi, hanem sokkal fontosabb közügyeket illetőleg is. Néha a nőket még a gyülekezetbe is beeresztik, a hol nézetüket nyilváníthatják ... A közönséges családi beszélgetésben a nők nem haboznak férjeiket félbeszakítani és kijavítani, ha ez olyasmit állított, a miben nem egyeztek meg vele s a férfiak tisztelő figyelemmel hallgatják őket.« A navahóknál a nők nagy befolyásúak, »föl vannak mentve a szolgáló munkáktól s otthagyják férjüket a nemtetszés legkönnyebb ürügye alatt«. Közmegegyezés folytán a ház és minden felszerelés az asszonyé.« Az omaháknál az asszony társadalmilag egyenjogú volt a férfivel; ketten álltak a család élén s közös tulajdonuk volt a kunyhó, az állati bőrök, a mikből a férj semmit sem adhatott odébb felesége akarata ellenére.

Morgan mondja a seneka indiánokról: »Rendesen az asszony a ház ura, a mihez nagyon ragaszkodik. Az eleség közös, de jaj annak a szerencsétlen férjnek vagy szeretőnek, a ki ügyefogyottan végzi a dolgát az eleség beszerzése körül. Akárhány gyermeke vagy bármilyen marhája van is a házban, bizony kiteszik a szűrét.« A nutkáknál »kikérik az asszonyok tanácsát a cserebere-üzletek alkalmával és a férjeikkel való egyenjogúságnak csak az a híjja, hogy kizárják őket egynémely nyilvános ünnepélyből és szertartásból!« A kamcsadálók is nagy tiszteletben tartják nejeiket, A csukcsokról Nordenszkyöld ezt állítja: »A nő hatalma valóban nagynek látszik. A legjelentősebb teendőben, még a harczi és vadászkézségek dolgában is megkérdezik véleményét s azt követik is. Az asszonyt illető jószágokat a maga kénye-kedve szerint csereberélheti, vagy tetszés szerint használhatja.«

De térjünk a világ egyéb részeire. A kandhoknál, India egy műveletlen törzsénél, az asszonyok s kivált az anyák nagy tiszteletnek örvendenek. Se köz-, se magándolgot nem végeznek meghallgatása nélkül s rendesen hathatós befolyásuk van törzsük tanácsára. Rendkívüli házassági kiváltságai vannak. A hűséget a férj iránt egyáltalában nem követelik meg, ellenben a házasember hűtlenségét nagy becstelenségnek tekintik, a mit gyakran sok társadalmi kiváltság megvonásával büntetnek. A nő bármikor elhagyhatja férjét, kivéve, ha még nem telt be házasságuk első éve, vagy ha viselős, vagy ha gyermeke még nem múlt el egy éves, különben távozása után a férj rögtön követelheti apósától felesége egész vételárát. A toda-indusoknál az asszonyok — Marshall szerint — a családban egészen más helyzetet foglalnak el, mint más keleti népeknél találtak. Tiszteletesen bánnak velök s jelentékeny szabadságokban részesítik őket. Ugyanezt halljuk India őslakó-törzseiről. A bheel férfi mindig hagyta a nőt magán uralkodni. A kol- vagy ho-indus valóságos társának tekinti a nőt, minden bajában hozzáfordul s a nő a nemét megillető legteljesebb tiszteletnek örvend. Az indokínai fajoknál túlnyomó a nemek egyenjogúsága, s ez régebbi időtől keltezendő, a mikor még a buddhavallás egyáltalában nem vert náluk gyökeret.

Crawford állítja, hogy a maláj asszony sorsa sokkal irigylendőbb, mint kelet bármely más népeinél; mindenben tökéletes társa a férfinak, a mi csodálatos olyan társadalmi állapotok mellett. A dyak is nagy becsben tartja feleségét,

mindenben tudakolja tanácsát, »nem rabszolgájának, hanem társának tekinti.« Bali-ban a nő teljesen egyenjogú a férfivel. Serangban közdolgokban is egyenlő jogok illetik meg, következőképpen igen jól is bánnak vele. Új-Guinea némely vidékén a nő helyzete méltósággteljes: »nagy szavuk van a házi dolgokban s alkalomadtán parancsolnak is urukkal. De nemcsak házi ügyekben, hanem az állam ügyeiben is érezhető a befolyásuk.« A Pelew-szigeteken a nő minden tekintetben egyenlő férjével; a család örege, feje, az obokul, mit sem tehet a család legöregebb asszonyainak tanácsa nélkül. A Kingsmill-szigeteken nagy tisztelettel adóznak a nőknek. A ház ellenőrzése kizárólag az ő joguk, míg minden kemény dolog a férfiakra hárul. Tongaországban is a nőket »nemükre való tekintettel szép tiszteletben részesítik«, nem terheli őket nehéz kézimunka s jogállásuk nem alacsonyabb a férfiakénál. Samoaban »nagy a becsületük, nagy figyelemmel bánnak velük s nem tűrik, hogy jogaikat bárki sértse«. A Line-szigetek lakóinál »nem tesznek különbséget a nemek közt; a nőt ép úgy megilleti szó és szavazat, mint a férfit, s kivéve a háborút, rendesen minden ügyben a nők döntenek«.

Végezetül: Afrikában azt találjuk, hogy a néger fajoknál a nő, ámbár nehéz munka és kisebb-nagyobb házi rabszolgaság szakad a nyakába, éppenséggel nincs befolyás nélkül. Büttner megfigyelése szerint »ha közelebbről megismerkedünk a családi állapotokkal, azt vesszük észre, hogy a férj itt is, mint egyebütt, szoknyauralom alatt él, leginkább pedig ott, a hol a külvilággal szemben szívesen játszsza a ház urát. A nők szava, beleértve az öreg cselédekét is, jelentéktelen és fontos ügyekben is súlyosan esik a mérlegbe. A monbuttu-nő — Schweinfurth szerint — nagyon független férjétől. »A férjnek a háztartásban való helyzetét illusztrálja a férj felelete arra a kérésre, adjon el valami különös tárgyat: Oh, kérdezze meg feleségemet, az az övé!« Hahn írja a khoikhoi-hottentottákról: »Minden khoikhoi-házban a nő a legfőbb parancsoló, a férjnek semmi szava « Míg a közügyekben a férfi játszsza az első szerepet, otthon még egy tányér aludt tejet sem vehet ki a dézsából felesége engedelmével. Ha megpróbálja a felsőbb ellenőrzést otthonában, feleségéről való rokonsága bírságot ró ki reá, a mely tehenekből és juhokból áll, a miket felesége vagyónához csatolnak.

Mindezek a tények nem bizonyítják azt, mintha nem ismernék el a férj hatalmát feleségén, hanem azt, hogy ez a hatalom semmiképpen nem határtalan. E felsorolt tényeket

főlösen lehetne szaporítani a házasesetre vonatkozó egyéb adatokkal. Így sok vad népnél a férjnek csak bizonyos feltételek mellett van joga feleségét elbocsátani, míg a nő válási joga sokszor kénye-kedvére van bízva. Közép-Afrika némely keleti részében pl. a válás meg van engedve, ha a férj nem varrja kellőkép felesége ruháit. A burmai shanoknál a nő elkergetheti iszákos vagy egyébként rosszviséletű férjét s visszatarthatja a háztartás minden pénzét-jószágát. A savaráknál* »a nő otthagynhatja férjét, a mikor csak akarja«. Mindez kétségkívül nagyon elüt attól a feltétlen uralomtól, a melyet felületes generalizálok a vad férjeknek általában tulajdonítanak.

Fölhozhatják ez ellen, hogy a vadak többnejűségben élnek s a polygamia a nő sorsát lealacsonyítja. De erre az a válasz, hogy sok vad nép szigorú monogámiában él, sőt nagy többségüknél kivétel vagy legalább is a nép kisebbségére határolódik a többnejűség, míg túlnyomó része egynejű. Ezenkívül ott, a hol sokkal több a nő, mint a férfi, a mi a háborúk miatt és más okokból gyakori eset a civilizálatlan népeknél, kérdés, nem szükségszerű-e az élet vad körülményei közt a polygamia. Az is érdekes a megjegyzésre, hogy a polygam népeknél sokszor maguk a nők helyeslik a többnejűséget. Livingstone beszéli, hogy mukololó nők annak hallattára, hogy az angol embernek csak egy neje lehet, így kiáltottak föl: »nem lehet jó az ilyen országban élni!« nem tudták elképzelni, hogy lehet e szokás az angol nők ínyére, mert az ő eszük szerint, minden tekintélyesebb embernek kell, hogy egy csomó felesége legyen, a mi gazdagságának bizonyítéka. Az egyenlítő körül — Winwood Reade a tanúja — a nők a polygamia legmakacsabb támogatói: »Ha egy férfi megházasodik és felesége azt hiszi, elbír még egy feleséget is, maga nőgatja, hogy házasodjék újra s ha vonakodik, »zsugori ficzkó«-nak csúfolja«.

Másik ellenvetés, hogy a legtöbb vad népnél a férfi *veszi* feleségét, a mi azt jelenti, hogy a nővel úgy bánnak el, mint egy vagyontárggyal. De nem kell ebből következtetnünk, a hogy némely kiváló szociológus tette, hogy a hol az asszony kicserélhető ökörért vagy más állatért, személyes jogok nélkül való, azokkal egyenlő jószágnak tekintetik. Az ara díja kárpótlás a leány átengedése által okozott veszteségért s a költségek visszatérítése, a melyeket a leány tartása házasságáig okozott. De *eo ipso* éppen nem ad a férjnek abszolút jogokat nejn.

* Hegyi őslakók India déli részében.

Némely népnél a férj auktoritása majdnem egyenlő a semmivel, ámbár vételárát kellett fizetni feleségéért. Mi több, ott, a hol túlnyomóan az adásvétel formájú házasság van szokásban, ott szégyenletesnek tekintik a nőre nézve, ha ingyen adják oda. Marokkóban ez kétségkívül annyit jelentene, hogy a leányt semmire sem tartják. A mikor már barátaimnak elmondtam, hogy keresztény országokban a férfi egyáltalában nem fizet feleségéért, sőt ellenkezőleg sokszor ő kap pénzt vele, barátainak szemlátomást az a gondolatuk támadt, hogy nálunk a női nemnek valóban alacsony fokú becsülete van s hogy a mi férfaiink nagyon kapzsik.

Összegezve a mondottakat: a civilizálatlan fajoknál a nő helyzete különböző. Néhol bizony igen rossz, másutt viszont kitűnő s általában véve sokkal jobb, mint közönségesen hiszik. Most azonban egy nagyon fontos, de egyben nagyon nehezen megoldható probléma áll előttünk: miért részesülnek a nők olyan különböző bánásmódban a különböző társadalmakban?

Azt erősítették, hogy a nő társadalmi statusa összefügg a származási rendszerrel. Ismeretes, hogy sok inferioris fajnál a rokonságot kizárólag az anyán át számítják. Ez azt jelenti hogy valakit anyja klán-ja tagjának tekintenek, nem atyjáénak s hogy a birtok és rang a nőágon öröklődik, hogy pl. egy férfi legközelebbi örököse nem a saját fia, hanem a nővérének a fia. Néhány kivételes esetben az anyai leszármazás rendszere még azt is magában foglalja, hogy a férj gyermekei anyai nagybátyjuk hatalma alá tartoznak. De ezzel a rendszerrel nem jár az, hogy az anya a család feje s manapság már nincs sehol szociológus, a ki Bachofen amaz elméletében hinne, hogy a leszármazásnak az anyán át való számítása csak következménye a nők szupremáciájának. Ám Steinmetz, a jól ismert holland szociológus megkísérelte annak bizonyítását, hogy a férj hatósága nejjén nagyobb oly népeknél, a melyek a rokonságot az atyán át számítják, mint azoknál, a kik egyedül az anyán át számítják. De a Steinmetz vizsgálta esetek túlságosan kisszámúak, semhogy általános következtetéseket engednének, s a férj jogairól szóló adatok rendesen oly határozatlanok és hiányosak, hogy a teljes bizonyítást még akkor is nehéznek tartanám, ha a vizsgálódás az esetek nagyobb számán alapulna. Ha ugyanazon fajú, kultúrfokú, szomszédos, egyenlő körülmények közt élő népeket hasonlítok össze, a melyek azonban rokonság-számítási rendszerükben különböznek egymástól, nem

találom, hogy egyik vagy másik származékrend tényleg befolyásolná a férj jogait. Nem látom ennek nyomát sem Ausztráliában, sem Indiában — már a mennyire én ismerem —; itt az ősi törzsek közt uralkodó atyáról számítás a nő nagy, sőt rendkívüli jogozottságával van kombinálva. A nyugat afrikai népeknél is, mint pl. az ebu törzseknél, a melyeknél az örökösödés férfiágon történik, a nő helyzete csöppet sem rosszabb, mint oly törzseknél, a melyek csak nőági örökösödést engednek meg.

Egy más elmélet szerint a nő helyzetére és felelősségére valamely nép körében nagy hatással vannak a gazdasági föltételek, így pl. megfigyelték, hogy az észak-amerikai benszülötteknél ott, a hol az asszony segíthet a törzsnek eleségét beszerezni, több egyenlőséggel bánnak vele s befolyása arányban áll a munkából kivett részével; míg ott, a hol a táplálékot főleg a férfiak szerzik be, a nőt tehernek tekintik s úgy is bánnak vele. Ennélfogva a nők helyzete kiválólág jó a hallal és gyökérrel táplálkozó törzseknél, a hol az asszony a férfivel egyenlően ügyes az eleségszerzésben, míg ellenben a vadászatból vagy oly foglalkozásokból élő népeknél, a melyekben a hő csak keveset segíthet, a női nemet nagyon elnyomva látjuk. Grosse megint azt hangoztatja, hogy a nő statusa alacsony nemcsak a vadász-, hanem a pásztornépeknél is. »A nőnek — úgymond — nem engedtetvén neki részvétel az állattenyésztésben s nem lévén alkalmas a hadviselésre, nincs semmije, a mi tiszteletet parancsolna a durva pásztorok és rablók közt.« Hozzáteszi másrészt, hogy földműves népeknél a női nem helyzete általában jobb. A földművelés többnyire a nőre hárul s oly népeknél, a melyek főleg földművelésből élnek, ez nem lenézett foglalkozás, mint a nomád törzseknél. Ez a nőnek bizonyos tekintélyt ad, mert fontosnak tartják, mint eleségszerzőt. Nos, ezekben az általánosításokban, bizonyára sok az igazság, azonban nem lehetnek egyetemes érvényűek módosítások nélkül. Némely, főképpen vadászatból vagy állattenyésztésből élő népnél is kitűnő a nő helyzete. Egy példa a sokból: Vámbéry jegyezte föl, hogy a karagirgiz nomád népnél a női nem nagyobb tiszteletnek örvend, mint oly törököknél, a kik le vannak telepedve és földművelést űznek. Valóban, az a theoria, hogy a nők elnyomása arányban áll kisebb-nagyobb hasznavehetőségükkel, nem áll kétségén felül.

Rendesen azért mondják, hogy a nők el vannak nyomva vad férjeiktől, mert túlnehéz munkára vannak befogva, s hogy

a munka nem ad szükségkép tekintélyt, azt bizonyítja a rab-szolgaság intézménye. De ugyanakkor az a primitív művelődés mellett uralkodó nézet, hogy az egyik nemnek semmiképen sem kell beavatkozni a másik nem teendőibe, bizonyára növeli azok befolyását, a kik a teendőkkel foglalkoznak, különösen, ha oly fontosságú foglalkozásról van szó, mint a földművelés. Ha továbbá tekintetbe vesszük, hogy a művelés alatt álló földet sokszor a nő tulajdonának tekintik, a ki azt műveli, nyilvánvaló, hogy bizonyos esetekben legalább valamely nép földművelő foglalkozása jótékony hatással volt a női nem általános állapotára.

Gyakran halljuk, hogy valamely nép civilizációjának fokmérője a nők által elfoglalt helyzet. De ezt a véleményt a tények nem támogatják, legalább nem, ha a kultúra koraibb fokait vesszük tekintetbe. Több alacsonyabb fajnál, beleértve a ceyloni veddákat s az Andaman-szigetek lakóit s hasonló hátramaradt típusokat, a nőket sokkal jobban megbecsülik, mint sok magasabb fokú vad vagy barbár nép. Az utazók sokszor megfigyelték, hogy két szomszédos törzs közül a kevésbé kultivált példát ad e részt a másiknak. »A busmaneknél — mondja dr. Fritsch — a nők élettársak, a káfiroknál igavonó barmok.«

Sőt Lewis és Clarke azt állítják, hogy a nő statusa a vad törzsben egyáltalában nincs szükségszerű viszonyban e törzs morális kvalitásával: »Azok az indiánok, a kik a nőket a legenyhébb bánásmódban részesítik s véleményüket leginkább tekintetbe veszik, semmiképen sem tűnnek ki erényeikkel. Másrészt azoknak a törzseknek, a melyek körében a nő le van alacsonyítva, a legkényesebb az érzékük a becsület iránt, igen bőkezűek s egyéb jó tulajdonságokkal is föl vannak ruházva, a melyek gyakorlatát körülményeik kívánják.« Hogy a nő helyzete vagy viszonylagos függetlensége nem biztos mértéke egy nemzet közműveltségének, az kitűnik, ha összehasonlítunk némely alacsonyabb fajt magasabb műveltségű népekkel, pl. a kínaiakkal, hindukkal, zsidókkal és civilizált mohamedánokkal. B népek közt a férjes nők sokkal inkább alá vannak vagy alá voltak vetve férjeiknek, mint a hogy alá vannak vetve sok, ha nem legtöbb, műveletlen fajnál. A világ nagy vallásainak meg volt az irányzatuk, hogy a nőt inferiorisabb lénynek tekintsék. Nagy fontosságot tulajdonítanak a szertartások tisztaságának és semmi tisztátalanok nem szabad az istenséghez közeledni. Pedig a nőket tisztátalanoknak tekintik.

Érdekes megfigyelni, hogy még ott is, a hol a női nem helyzete törvényi, vallási és társadalmi szempontból kemény és alacsony, a nők, daczára fizikai gyöngeségüknek, mégis tudják befolyásolni a férfiakat, sőt meg is reszketetik férjeiket. Van kezükben egy titkos fegyver, a mely a felületes szemnek rejtve marad, de a mely nagyon hatalmas is lehet. Van átkuk s mély mágiai ismeretük. Bizonyos titokzatosság meze veszi őket körül s azt hiszik róluk, hogy titokzatos varázserők urai. Manunak, a mithosi hindu törvényhozónak törvényei mondják, hogy a férj nyájas legyen háza asszonyai iránt, mert különben ezek könnyen fölgújthatják az egész házat dühükkel, azaz átkukkal. A mikor a marokkóiak, arabok és berberek közt időztem, sokszor megütöttem a félelmen, a melylyel a nők a férfiakat eltöltötték. A nőt nagyon veszélyes lénynek is tekintik. Először is, az a férfi, a ki rosszul bánik feleségével, biztos lehet a felől, hogy a nő pártjára kelnek a falu minden asszonyai, míg őt éppen nem segítik hasonlóképp a többi férfiak. De a legtöbb veszély természetfölötti. Így pl. elég, ha az asszony levágja a számár fülének egy kis darabját s beleteszi férje eledelébe. Mi történik? Ha azt a kis darabot megeszi, a férj feleségével való viszonyában számárrá válik, folyton csak arra fog hallgatni, mit mond az asszony, a ki ekkép a ház jogarát átveszi. Ennél-fogva jobb nyájasan bánni vele, mint boszúját földézni. Mohamedán országokban a férjes nők hatalmukat nagyrészt a gyermekeknek anyjuk iránti szeretetéből származtatják. A keleti nőt nemcsak feleségi, hanem anyai minőségében is szemügyre kell vennünk. Az atlaszi berbereknek van egy, nagy bölcsüknek, Sidi Hammunak tulajdonított mondása, a mely jellemzi a férfiak érzelmeit a nők iránt általában s anyáik iránt különösen. Sidi Hammu mondja: »Óh ti asszonyok, az oleanderfa magjai, szeretnélek mindnyájatokat elégetni, ha egyiktek nem volna az anyám!«

Csak töredéket adhattam. Rámutattam néhány pontra, a melyet nézetem szerint gyakran többé-kevésbé szem elől tévesztettek. Egyszersmind azonban szorgosan iparkodtam kimutatni, mily keveset tudunk ma azokról a reális okokról, a melyektől a nő helyzete a különböző emberi társadalmakban függ. Merem állítani, hogy néhány évtized múlva sokkal többet fogunk tudni. A szociológiával foglalkozók belátják, hogy a szociológia még csak csirájában van. De ha jól vigyázunk a csemetére, bizonyára rohamosan fog nőni.

Westermarck E.

A FRANCZIA KULTÚRHARCZ.

— MÁSODIK KÖZLEMÉNY. —

Bár nem volt uralom, a mely oly nagy és értékes szolgálatoakat tett volna az egyháznak, mint a második császárság: az ő fegyverei verték le Rómában a forradalmat és óvták meg 20 éven keresztül a pápai állam épségét, a második császárságnak minisztere, Rouher mondotta a pápa világi hatalmának bukását Franciaországra nézve a legnagyobb szerencsétlenségnek, a második császárság törvényei szolgáltatták ki az egyháznak az iskolát — mindennek ellenére a szeptember 4-iki forradalom után a szerencséivel együtt az egyház is elfordult tőle, hogy egy olyan kormányforma és kormánytartalom megteremtésén dolgozhassék, a mely érdekeinek leginkább megfelel. Számos okból, a melyek közül csak kettőt említek e helyen: az isten kegyelméből való királyság elvét és az egyház természetes konzervatív, reakzionárius hajlandóságait, a monarchikus kormányforma a Bourbonok és Orleansok mellett foglalt állást.

Viszont a polgárság és a nép forradalmi hagyományainál, de az első különösen osztályérdekeinél fogva ott akarta felvenni a fonalat, a hol a december 2-iki államcsíny megszakította. A köztársaság volt a jelszavuk, mert ettől várták rövidlátó ideológusaik az ország erkölcsi megújhodását.* »Alapítsuk csak meg a köztársaságot, majd meglátjátok, milyen erkölcsi reformot hajtunk mi végre Franciaországban«, de meg azért is, mert

* E. Pelletan szavai: Idézi: *Bodley*: Franciaország. II. kötet. 236. Akadémiai könyvkiadóvállalat, Budapest.

ebben ismerték fel politikusaik a polgári uralom legmegfelelőbb államformáját. A burzsoáziára nézve tényleg a legkedvezőbb kormányforma a köztársaság; ebben adva van számára azon lehetőség, hogy a kormánygépezetet egészen hatalmába kerítse és kiküszöbölje belőle azon, a kizsákmányolást némileg megcsökkentő és így az osztályellentéteket némileg elsimító erőt, a mely a monarchiákban a valamennyi osztály felett álló uralkodó személyében működik. Ily módon a kormányforma kérdésében került egymással szembe az egyház és a burzsoázia; az egyház keze benne volt minden, a harmadik köztársaság fennállása ellen irányuló mozgalomban: az 1877 május 16-iki államcsínyben, a boulangeizmusban, a nacionalizmusban és az *affaire Dreyfus*ben, a melyben mintegy nagy kelevényben fakadt ki az egyház harmincz éves intoxicációjának eredménye. Másrészt a francia egyház egészen telítve lévén ultramontán szellemmel a pápaság politikai ügyét teljesen a magáévá tette s azon dolgozott, hogy Franciaországot a pápaság világi uralmának védőjévé, s később visszaszerzőjévé tegye. A Németországgal való összeütközése idején ez a politika fosztotta meg Franciaországot Olaszország és Ausztria szövetségétől s lett így közvetlen az ország megcsonkításának, a német-francia háború szerencsétlen kimeneteleének okává; s később is egyre sürgette, hogy szakítson a francia kormány Olaszországgal, a pápa elnyomójával, adjon neki fegyveres segítséget, szóval bonyolódjék olyan nemzetközi konfliktusokba, a melyek új és nagy megalázások kútforrásaivá válhatnak az országra nézve. A konkordátum keletkezése idejében tisztán eszköznek szánt egyház a belső és külső politikában sajátos, a burzsoá uralmat veszélyeztető célokat tűzött így ki maga elé: a társadalmi szervezet egyik szerve fellázadt az organizmus ellen. De még többet is tett. A maga képmására akarta átalakítani és tulajdonképeni rendeltetésétől elvonni az államéletnek az egyháznál semmivel sem jelentéktelenebb szerveit, hadsereget és a bürokráciát. A köztársasági hadsereg vezér- és tisztikara monarchikus és ultramontán érzésű volt; a vallási türelmetlenség a legleplezetlenebb módon jelentkezett a vidéki kis helyőrségek életében. A tisztek kiüldözték maguk közül az olyat, a ki nem járt misére vagy gyónni, a ki — az állam törvényét tiszteletben tartva — csak polgári házasságot kötött és gyermekét állami iskolában taníttatta. A vallási buzgóság egyik fontos tényezője lett a gyors előmenetelnek és a francia hadsereg személyi ügyeinek intézésében tíz éven keresztül a

legjelentősebb tényező *du Lac* jezsuita volt. Sőt az is megtörtént, hogy tisztikar és legénység azon címen tagadta meg feljebbvalói parancsának teljesítését, hogy az vallási meggyőződéseivel ellenkezik; s az ilyen esetek hőseit a hadbíróóságok mindig egyhangúan mentették fel.

A hivatalnoki karban ugyanazon szellem uralkodott, mint a hadseregben. A hivatalnokok rendszerint a reakzionarus kispolgárság felfelé törő fiaiból kerülve ki, előkelőségüket és jó társasághoz való tartozásukat avval akarták bizonyítani, hogy vakbuzgóságban és vallási türelmetlenségben amazokkal veteledtek. Maguk is szerzetesi iskolákból kerülve ki, oda küldték gyermekeiket is, a kik ott előkelő ismeretségekre és a »jó atyák« egész életre kinyúló pártfogására tettek szert. Ilyen úton kiegészülő tisztviselői kár teszi azután érthetővé, hogy a harmadik köztársaság idejében állandó törvénykezési gyakorlattá vált az, hogy a törvény nem engedélyezte szerzetesrendek birtokképeségét a bíróság elismerte, ellenben — ha ez volt a rendek érdeke — épen nem engedélyezett mivoltukra való hivatkozással feloldotta őket adók vagy más közterhek viselése alól.* Ilyen és ehhez hasonló tünetek, a melyek világos bizonyosságai voltak az államban külön szervezkedő államnak, először védelmi, majd később támadó helyzetben kényszerítették a polgári köztársaságot. Ez a védekezés azonban igen renyhe, ingadozó, bizonytalan volt, mivel viszont a proletariátus növekedő ereje ellen egyre jobban rászorult a polgári uralom az egyház segítségére. Jobbról az egyház és a vele szövetkezett monarchisták, balról a szocializmus fenyegették a burzsoáziát, a mely egyiktől sem tudott elszakadni, de egyikhez sem mert csatlakozni s ide-oda lengve tengette politikai és társadalmi életét. Csak, a mikor a Dreyfus-ügyben kiderült, hogy a polgári köztársaság legfontosabb életszerve: a hadsereg azon ponton van, hogy mindenestől az egyház pártjára álljon, a mikor a balról jelentkező, nagyobbára még csak elméleti veszedelemmel szemben ott állott jobbról a reális, közvetlen veszedelem, akkor vált a polgárság védekező harcza valamivel bátrabbá és következetesebbé.

Az egyházi befolyás ellen való küzdelem azon a téren indult meg, a melyen az egyház a legnagyobb sikereket érte el: az oktatásügy terén. 1879-ben módosították a felső oktatást »szabaddá« tevő törvényt és mondták ki, hogy csak az állami

* Brisson: La Congregation. 144—147.

főiskoláknak van joguk egyetemi fokozatok osztogatására; ugyanakkor fogadott el a képviselőház Jules Ferry ajánlatára egy törvényt, a mely kimondta, hogy nem engedélyezett szerzetesrendek tagjai nem lehetnek sem vezetői, sem tanítói valamely iskolának; s a mikor a szenátus a törvény ezen rendelkezését elvetette, a kormány a képviselőház utasítására a már régebbi törvények alapján rendeleti úton oszlatta fel a nem engedélyezett szerzetesrendeket. Azonban ezen rendelkezések hatálytalanok voltak; a szerzetesek nem engedelmeskedtek és a polgári hatalom gyengése tudatában óvakodott keményebb rendszabályoktól. Kiténően jellemzi az antiklerikális politika ezen korszakát Anatole France: »A szerzetesek nem engedelmeskedtek, ürügyül vetve, hogy nem engedelmeskedhetnek, és hogy zínkosává lesz az igazságtalanságnak, a ki eltűri. A dominikánusok és kapuczinusok csak az erőszaknak, vagyis inkább az erőszak jelképének engedelmeskedtek. Andrieux rendőrfőnök gyöngyszín keztyűkben saját maga indul el a jezsuiták kiűzésére. Másnap valamennyien visszatértek. Ez volt az egyház első üldözése a harmadik köztársaság alatt. Júniustól szeptemberig tartott.«* Sokkal fontosabb volt ennél az 1881-ben hozott népoktatási törvény, a mely az állami, kötelező, ingyenes népoktatást iktatta törvénybe és törölte a vallástant a kötelező tárgyak sorából.

Evvel azután ki is merült a harmadik köztársaság antiklerikális politikája, hogy csak az Affaire után lendüljön újból neki, sőt a mikor a Boulanger-mozgalom nyilvánvalóvá tette, hogy a monarchia ügye veszve van és a köztársaság, egyelőre legalább, végképen megszilárdult kormányforma, XIII. Leó pápa 1892 február 16-án kiadott encziklikájában felszólította a katolikusokat, hogy fogadják el a köztársaságot, mert hiszen nem a kormányforma, hanem a hozott törvények szelleme és tartalma a lényeges. Minden világi hatalom istentől való — így elmélkedett az encziklika — s ennek következtében a kormányoknak, melyek ezt az átruházott hatalmat képviselik, nemcsak szabad, hanem kell is engedelmeskedni. A törvények szelleme és a kormányforma között nincsen semmi kapcsolat, elannyira, hogy a legkitűnőbb kormányforma alatt keletkezhetnek fölöttebb gonosz szellemű törvények és viszont. Evvel a nyilatkozattal az egyház legalább hivatalosan megszűnt a monarchisták kortesfészke lenni, és miután kimúlt, cserbenhagyta a királyság ügyét.

* Anatole France: L'Église et la République. 26. lap.

XIII. Leó egy feszületre mutatva állítólag azt mondotta: Ez az egyetlen holttest, a melyhez hozzá van fűzve az egyház. A francia egyház most nem a köztársaság megdöntéséért, hanem »jó szellemek« való megtöltéséért, saját képmására való átalakításáért harczolt. Mindenek emlékezetében van még, mint lett egy jelentéktelen, de sajnálatraméltó zsidó katonatiszt sorsa, mintegy jelképévé az egyház sikereinek, hatalmának; miképen fejeződött ki ennek végzetében, hogy az egyház rátette kezét a hadseregre és benne látta ügye diadalának zálogát; miképen lett e szerencsétlen ember megmentésére megindított mozgalom a francia nemzet, sőt azontúl az egész emberiség lelkiismereti kérdésévé s kiinduló pontjává egy olyan politikának, a mely az egyház és hadsereg, majd az egyház és iskola, az egyház és közjótékonyosság, s végül az egyház és állam szétválasztására vezetett. Az 1901-iki egyesületi törvény, a melyet Combes miniszterelnök szigorúan alkalmazott, számos szerzetesrend feloszlását, a szerzetes iskolák nagy részének becsukását eredményezte, a loi-Falloux törvényhozási úton való visszavonása pedig, ha nem is rögtön, de a jövőre nézve megtiltja, hogy más mint világi ember lehessen az ifjúság tanítója vagy nevelője. Mikor azután ezek a törvényhozási és kormányzati intézkedések az állam és egyház viszonyát szinte elviselhetetlenül feszültté tették, apró, kicsinyes diplomáciai okok — X. Pius pápa tiltakozása Loubet elnök római utazása ellen, valamint két egyházi szempontból gyanús püspöknek, Le Nordez-nek és Geay-nek megrendszabályozása — megadták azt az ürügyet, a mely alatt a francia képviselőház utasíthatta a kormányt a konkordátum felmondását, az egyház és állam szétválasztását kimondó törvényjavaslat beterjesztésére. Ez a lépés a Waldeck-Rousseau megindította *köztársasági védelem* politikájának természete és szükségszerű folyamánya volt ugyan, de azért senki sem várta és látta előre s maga Waldeck-Rousseau tiltakozott igen nyomatékosan ellene. De ezen csak azok csodálkozhatnak, a kik nem ismerték fel, hogy a *defense républicaine* minden ízében burzsoá politika volt; de mivel a burzsoáziáinak nem volt ereje a saját uralmának és kormányformájának egy még retrográdbb uralom és kormányforma ellen való megvédésére, segítségül kellett hívnia a proletariátust, a melynek azután egyszer megindított forradalmi ereje jóval túlsodorta a mozgalmat azon a határon, a melyet a polgári köztársaság már eleve kijelölt.

Különös jelenség, de mivel mindenütt, a hol az öntudatos

munkásság önálló hatalmi tényező gyanánt lépett be a politikai életbe, megismétlődött, hát törvényszerűségnek kell mögötte rejlenie: hogy a munkásság első nagy politikai harczait nem saját követeléseinek érvényesítéséért vívja meg, hanem azért, hogy rákényszerítse a legelőrehaladottabb polgári pártokat saját programjuk megvalósítására. Így az egyház és állam elválasztása állandóan ott hivalkodott a radikális polgári pártok választási kiáltványaiban, de sohasem gondoltak komolyan rá a köztársasági politikusok, hogy meg is valósítsák. Láttuk, hogy ez egy olyan gyökeres reform, a mely egy igen jelentékeny oszlopától fosztja meg a burzsoázia osztályuralmát s láttuk azt is, hogy a mikor 1794-ben végrehajtotta a Convention, az események rettenetes nyomása, az egyháznak a külfölddel való szövetkezése s első sorban az állam kétségbeejtő pénzügyi helyzete kényszerítette rá. De mivel ezek az okok átmenetiek voltak, cessante causa, cessat effectus, megszűntükkel a két elválasztott társ új szövetségre lépett. Ezen kényszerítő mozzanatok helyére a szocziáлизmusnak az egyházhoz való viszonya és a modern tudományos világfelfogásnak az egyházzal való összeférhetlensége lépett és mivel ezek állandó, sőt egyre súlyosbodó okok, nyilván, állandó okozatot is fognak létrehozni. Mindkét tényező annyira fontos helyet foglal el a modern életben, hogy mivoltukat és szerepüket bővebben kell megvizsgálunk.

II.

Mindezideig az egyházat egy minőségében vettük szemügyre; hatalmi tényezőnek láttuk, a mely egyrészt saját érdekeit védi, másrészt az uralkodó osztályoknak teljesít értékes szolgálatokat. Min nyugszik az egyház hatalma? Minő módon védi a mai társadalmi rendet? Ezekre a kérdésekre kell megfelelnünk.

Mint minden társadalmi szerv, az egyház is társadalmi szükségletek kielégítésére szolgáló szerve a nagy társadalmi organizmusnak. Ezt a szükségletet Schopenhauer *metafizikai szükségletnek* keresztelte el s bármilyen rosszul hangozzék is ez a szó némely füleknek, mégis jellemzőnek és helyesnek kell vallanunk. Az ember tehetetlenül s tudatlanul áll szemben a természeti erőkkal, nem tudja megmagyarázni magának saját és embertársai életét, a kínokat és fájdalokat és kicsinységének tudatában megdöbbenve áll a gondolkodás, töprengés

nagy serkentője, minden igaztalanság nagy kiegyenlítője: a halál előtt. Az ezen benyomások keltette fájdalmas hiányérzet és a tőle való megszabadulás vágya azon szükséglet, a melyen a vallások hatalma és állandósága nyugszik. »Templomok és egyházak, misék és pagodák minden időben, minden népnél bizonyosságot tesznek az ember metafizikai szükségletéről.«* Ezen szükséglet kielégítésének módját a társadalmi struktúra és az emberi tudás mindenkori fejlettsége határozza meg és a hatalom birtokosaira nézve fölöttébb fontos, hogy a kielégülés a társadalmi rend vagyis az ő érdekeik irányában folyjék le.

Egy sajátos világnézet, felelet az élet nagy rejtélyeire, olyan felelet, a mely a társadalmi rend érdekeivel nem ellenkezik — íme, ezt várja minden társadalom az egyházként szervezkedett vallástól. Egyik sem tudott oly tökéletesen megfelelni ennek a hivatásnak, mint a katolikus egyház; egyik sem tudja olyan pontos, az élet minden viszonylataira kiterjeszkedő utasítással, minden kérdésére eleve készen tartott felelettel ellátni híveit, mint ez. Boldoggá és elégedetté teszi azokat, a kik hisznek tanításainak, végtelen gyönyörűséget ígér mindazoknak, a kik engedelmeskednek neki, és a legnagyobb boldogságban: az örök üdvösségben olyan kincscsel bír, a mely minden ember közt való megosztás révén sem csökkenvén meg, a túlvilági jutalmazás reményével az elégedetlenségek minden fajtáját — első sorban a legveszedelmesebbet, a gazdaságit — kényelmes módon lecsapolhatja. Értékteleneknek tüntetve fel a földi javakat, megóvja azokat minden veszedelemtől s azt tanítva, hogy az elsőkből utolsók és az utolsókból elsőek lesznek az örök életben, állandóságot biztosít a társadalmi rendnek. Az e világon való szenvedésben, nélkülözésben, szegénységben mutatva rá a túlvilági boldogság feltételére, a szenvedők, szegények, nélkülözők lemondásából és rezignációjából faragja ki a tulajdon és hatalmi viszonyok egyik legerősebb pillérét. Mert a mint gyönyörűen írja Schopenhauer: »Denn, wenn irgend etwas auf der Welt wünschenswert ist, so wünschenswert, dass selbst der rohe und dumpfe Haufen, in seinen besonneneren Augenblicken es höher schätzen würde, als Silber und Gold; so ist es, dass ein Lichtstrahl fiele auf das Dunkel unseres Daseins und irgend ein Aufschluss uns würde über diese rätselhafte Existenz, an der nichts klar ist, als ihr Elend und ihre Nichtigkeit«. Lehet-e

* Schopenhauer: Die Welt als Wille und Vorstellung. II. kötet. 187. (Reclam-kiadás.)

megbízhatóbb támasztéka jogfosztó zsarnokuralomnak, mint olyan nép, a mely egészen követi a hegyibeszéd parancsát, hogy ki téged egy mértföldre kényszerít menni, menj el vele kettőre és engedelmesebb tőrője minden kizsákmányolásnak, mint az a keresztény, a kivel ha törvénykezni akarnak és el akarják venni alsóruháját, odaadja a felsőruháját is? Az embernek veleszületett gonosz természete, az arcunk verítékével végzett munkának isteni büntetésként való feltüntetése, további igen értékes szociális elemei az egyházi világnézetnek. De a szegények és elnyomottak lemondása, bárminő keresztényi türelem is lappang mögötte, nem határtalan. Ezért nemcsak a szegényeket tanítja megadásra az egyház, hanem a hatalmasokat és gazdagokat is könyörületességre, jól tudván, hogy a jótékonyosság önkénytelen kiszabott és önkénytelen fizetett biztosítási díj a gazdagság megmentésére.

Ezen bennünket első sorban érdeklő szociális elemek mellett a világ tüneményeinek magyarázatával is szolgál híveinek az egyház. A világ keletkezését a természet megfigyelésében járatlan és mindenképen tudatlan kezdetleges népek mítoszokkal magyarázták meg; mindezen mítoszok ma az emberiséget csak mint a dadogó megismerés megnyilvánulásai, a kezdetleges természetfelfogás bizonyosságai érdeklik. Kivéve azon teremtési mítoszt, a melyet a zsidó nép alkotott. A világ keletkezésének ezen néptől adott magyarázatát igaznak ismerte és ismeri el még ma is az egyház; a világ teremtésének ezen tanán épül fel az egész hatalmas épülete. Teremtés nélkül nincs bűnbeesés, bűnbeesés nélkül nincs megváltás, megváltás nélkül nincsen kereszténység: e sornak minden egyes láncszeme egyaránt szükséges. Mindezen tényeknek igazságához kétség nem férhet, mivel Isten szava: kinyilatkoztatás formájában és a bibliában kezeskedik értük. Ennek az isteni szónak pedig törvényes letéteményese és őrzője az egyház, a papság. Innen óriási emberfölötti hatalma: Isten képmása, helyettese a földön. Vagy a mint egy igen figyelemreméltó nyilatkozatban egy katolikus egyházfejedelem kifejtette*: a katolikus papok . . . »méltósága elgondolhatatlanul nagy; mivel megvan az a hatalmuk, hogy bűnöket bocsáthatnak meg, a mi nagyobb dolog, mint visszaadni a vaknak szemvilágát, a bénának tagjai használatát, a

* Katschthaler, salzburgi hercegérsek 1905 márczius 5-én kiadott Pásztorlevele. Idézi Schuhmeier képviselő az osztrák Reichsrat 1905 június 9-iki ülésén.

halottnak, sőt eltemetettnek az életet; nagyobb dolog, mint a »Legyen világosság« szóval a világot a semmiből megteremteni, nagyobb dolog, mint annyi új világot teremteni, a hány csillag az égen van. Istennek ezen nagy tényénél (a bűnbocsánatnál) nemcsak segédkezik a katolikus pap, de a pap idézi elő a bűnbocsánatot. Isten mindenhatóságát ezen célra, ezen pillanatra mintegy átengedte az ő földi képviselőjének, a meghatalmazott papnak. A patriarchák és próféták, a mártírok és vértanúk, a szent szüzek seregei, az angyalok és arkangyalok ... sőt maga Mária, az Isten anyja, a menny királynője sem oly hatalmas, mint a pap«. Azonban nemcsak az erkölcs terén van a katolikus papnak ilyen mérhetetlen nagy hatalma, hanem az igazság keresésében és megállapításában is. A pápai csalhatatlanság ép olyan autokratikus és feltétlen bizonyosságú igazság-kritérium, mint a milyen erkölcsi kritérium a bűnök megállapítása és bocsánata. Végül nemcsak erkölcsi és értelmi kielégülést ad az egyház híveinek, hanem szertartásaival, szellemétől megihletett művészettel esztétikai gyönyörűségükről is gondoskodik: szóval teljes, kerek, mindenre, életre-halálra kiterjeszkedő világnézettel látja el őket. Néhány száz év óta azonban egy fogyatékossága jelentkezik mind határozottabban ennek a világnézetnek: számos ponton összeütközésbe került az emberi értelem fejlődésével, a tudományok tökéletesbülésével átalakuló világnézettel. Sokáig egyetlen letéteményese volt a tudománynak, de lassankint mind elszakadtak tőle, majd fellázadtak ellene. A XVI. századtól kezdve az intellektuális élet az egyházon kívül, sőt mindinkább ellene folyik le. A leg súlyosabb csapások a természettudományok részéről érték: a csillagászok megfosztották az isten lakóhelyétől, az energia megmaradásának elve a semmiből való teremtés lehetőségétől, az egész természettudomány a csodák hirdetésétől. A földet tanította a világegyetem középpontjának: a természettudomány ráczáfolt. Rettenetes, áthidalhatatlan úrt állított az ember és az egyéb természet közé: a természettudomány áthidalta. Tanította, hogy a természeti törvények megmásíthatók: a természet tudomány ráczáfolt. A természettudományi igazságokat felfedezőik és hirdetőik nem ellene irányították, hiszen Kopernikus, Kepler, Newton hívő keresztények voltak; de ugyanazon jelenségeknek már, a fejlettebb öntudat követelményeit inkább kielégítő magyarázatait adva előkészítették azt a korszakot, a mikor e két magyarázat szembesítése rá fog mutatni össze-

férhetetlenségükre. Adjatok anyagot, s megmutatom mint keletkezik a világ — mondotta Kant.

Nem kevésbé súlyos csapások érték az egyházi világfelfogást a bölcsészet részéről.* Már az ó-kori filozófia egyik alapproblémája volt az igazság kritériumának megállapítása. De az ott és akkor talált útmutatások magukat a görögöket sem elégtették ki. Az egyház a kinyilatkoztatást, a bibliát, a szent atyákat, a hagyományt, s utóbb a pápát jelölte meg az igazság kritériuma gyanánt. Az ő tanításuk az igazság, a mi ezekkel ellentétes, már ennél fogva tévedés. Mivel az igazság csak egy lehet, isten szava pedig feltétlenül igaz, minden, a mi ennek ellentmond, szükségképen tévedés. Ily módon végső elemzésben egy külső tekintély lett az igazságok mértékévé. Az újkor mesgyéjén álló nagy felfedezések, az a pezsgő, túlradó erő, a mely annyira jellemzi e kort, megnövelték az emberi ész hatékonyságába vetett hitet. Kezdték benne keresni az igazság bizonyítékait, a tekintély helyére az elme erejét állították és Descartes-tal megindult az elme autonómiájáért folyó harcz, a mely végeredményeiben ép oly gyászossá vált az egyházi tanra, mint a természettudományok fejlődése. Kimutatta, hogy az egyház felállította igazságkritérium nemcsak hogy nem kielégítő, de egyenesen ráczáfol a tudomány állításaira; kimutatta, hogy maga ezen kritérium más bizonyosságokra szorul s hogy az isten létét bizonyító érvek mind tévedésen alapulnak. Az ismeretelmélet pontos és igen aprólékos vizsgálódással mutatott rá az öntudatunkban lévő képzetek különböző igazságértékére s megfordította a tudásnak és hitnek addig érvényes rangsorozatát. A lélektani kutatás feltárta azon mechanizmus működését, a melyen képzeteinkhez, s így az isten képzetéhez is jutunk, rámutatott minden gondolatunknak idegrendszerünk-től való feltételezettségére és meghatározottságára s Feuerbach-hal megfordítva a biblia tanát: hogy saját képmására teremtette az isten az embert, feje tetejére állította az egész nemcsak egyházi, hanem vallási világfelfogást. A világot semmiből teremtő isten helyére odaállott az istent, sőt az egész emberi világot megteremtő öntudat. Evvel a legmélyebb szellemi forradalommal kapcsolatban, a mely felébresztette az emberiséget dogmatikus álmából, a mely a kételkedés szellemét a külső világ való-

* Lásd erre nézve D. F. Strauss: Der alte und der neue Glaube. — Draper: Geschichte der Conflicte zwischen Religion und Wissenschaft. — Saeckel: Die Welträtsel. — Guyau: L'irréligion de l'avenir.

ságának és realitásának kérdéssé tételéig, sőt tagadásáig fokozta a mely a külső tekintély elvét végképen kiküszöbölte az emberiséget legmélyebben érintő kérdések eldöntésének ügyéből, párhuzamosan haladt egy másik, a mely egy új, a tudomány és tisztultabb öntudat követeléseinek megfelelőbb istenfogalom kidolgozásán fáradt. Óriásnak érezve magát az öntudat, nem akart s nem tudott gyermekkori czipőben járni, de mezítelen lábbal sem. A deizmus, pantheizmus formáját állítva fel, rámutatott az egyházi istenfogalom fogyatékoságaira: arra, hogy a csodával az isten a saját maga megszabta törvényeket bontja meg, arra, hogy minő tökéletlen lény az, a kinek akaratát külső hatás — ima, áldozat — befolyásolhatja; arra, hogy a harag vagy szeretet mennyire emberi affektusok, vagy a mint Diderot Jézus halálára vonatkozólag ugyanezt a gondolatot szellemesen formulázta arra, hogy: *Il n'y a point, de bon père qui voulût ressembler à noire père céleste*. De akadtak gondolkozók, a kik különösen a filozófusok, költők, természettudósok körében általánossá lett pantheizmus ellen is sikraszállottak. Ha isten és a világ azonos valami, akkor minden a világban lévő baj, nyomor, tökéletlenség s főleg fájdalom lerontja a tökéletesség fogalmát. Különösen Schopenhauer volt az, a ki, tán mivel a legmélyebben érezte és értette át a világ semmiségét és fájdalmait, a leghevesebb és legkíméletlenebb gúnynyal ostromolta a pantheisztikus felfogást: Das müsste ein übel beratener Gott sein, der sich keinen besseren Spass zu machen wüsste, als sieh in eine so hungrige Welt wie die vorliegende zu verwandeln, um daselbst in Gestalt zahlloser Millionen lebender, aber gequalter und geängsteter Wesen, die sämtlich nur dadurch eine Weile bestehen, dass eins das andere auffrisst, Jammer, Not und Tod ohne Mass und Ziel erdulden. Szinte azt lehetne mondani, hogy valóságos haj tódadászatot rendezett a filozófia az isten fogalomra és minél tágabb, nagyobb lett a világ, annál kevésbé talált számára helyet.

Ugyanúgy és ugyanolyan okokból, mint az igazság keresésénél, küszöbölődött ki az erkölcsi világból a külső tekintély elve. Az erkölcsi élet volt a vallás és egyház hatalmának egyik legbiztosabb támasztéka. Az erkölcs az emberi együttélésnek nélkülözhetetlen eleme s ha igaz és a meddig igaz volt, hogy vallás nélkül nincs erkölcs, akkor és addig a vallás is nélkülözhetetlen eleme a társadalmi életnek. De igen hamar szemben találták magukat az emberek azon ténynyel, hogy voltak emberek,

a kik vallás nélkül is erkölcsösek voltak, valamint avval a másikkal, hogy az erkölcsi szabályok a vallás különbözőségének ellenére is azonosak. A vallásos hit értelmi alakjainak megrendülésével feltámadt azon veszedelem, hogy az erkölcs is elvész s így főfontosságú társadalmi érdekké is vált egy, a vallástól független erkölcs megalapítása. S minél erősebbé vált a vallásos világnézet ellen irányuló tudományos mozgalom, minél nyilvánvalóbbá lett a tudásnak a hívessel, tehát hittal szemben való felsőbbsege, annál szükségesebbé vált egy olyan ethikai rendszer felállítása, a melynek alapjai nem a megismerhetetlenről való föltevésen, költészen, hanem a megismerhető tényekről való tudásunkon nyugszanak. A kategorikus imperatívusz, a föltétlenül teljesítendő kötelesség tana Kantnál, a lehető legtöbb ember lehető legnagyobb boldogsága az utilitarisztikus iskolában, az egyén és faj jólétét egyaránt előmozdító az evoluzionistáknál: mindmegannyi kísérlet az erkölcsiségnek a külső tekintély uralma alól való felszabadítására. Az ész autonómiája a tudományban, az erkölcs autonómiája a tettek világában egyaránt erős fegyverré vált egyházi felfogás ellen. Vallásos erkölcs nem lehet meg a túlvilági jutalmazásba és büntetésbe vetett hit nélkül. Ez pedig egy olyan felfogás, a mely a legközönségesebb, legönzőbb indító okokat viszi bele az erkölcsiségbe — nem szólva ezúttal problematikus voltáról, a mely így méltán keltette fel már az ókorban is a finomabb, érzékenyebb s épen erkölcsileg leginkább fejlett gondolkozók helytelenítését. Már a stoikus bölcsész is azt kérdezte: mi jogon alacsonyíthatják le a halhatatlan istenek az erényes embert, avval, hogy megjutalmazzák? a jónak igazi jutalma, hogy megtette az ember, a rosszé sem lehet más, minthogy elkövette. Minos nem ítélni rólam. Már ítélték tetteim.* Nem kevésbé határozottan utasítják vissza a túlvilági jutalmazás és büntetés elvén nyugvó erkölcs-tant a modern gondolkodók és ethikusok. De nemcsak a sokkal szorosabb, szűkkeblűbb egyházi erkölcs-tan ellen emelnek kifogásokat, hanem a szabadabb, simulékonyabb evangéliumi erkölcs-tan ellen is.** Elismerik ugyan, hogy a szeretet legfőbb erkölcsi elvében tisztán és határozottan van kifejezve az emberi szolidaritás, de ezen helyes erkölcsi elv számos olyannal kapcsolatban szerepel, a mely mai erkölcsi öntudatunknak már nem felel meg

* A. France: Sur la pierre blanche. 84. lap.

** La Libre-Pensée, intellectuelle. Morale sociale. Paris. Librairie de La Raison. 82—88. lap.

s a helyes és helytelen erkölcsi elvek között különbséget tenni nem szabad, mivel mindannyi egyformán istentől származónak van feltüntetve. Kifogásolják, hogy nagyon is meglátszik rajta keletkezési ideje s nem felel meg az igazságosság azon fogalmának, a mely a századok folyamán kifejlődött. Igaztalanságnak vallják, hogy az üdvösség elnyerésének feltételül bizonyos dogmákban való hitet követel meg, pedig az, hogy hisz-e az ember valamiben vagy sem, nem függ akaratától. Igaztalanságnak vallják, hogy az isteni irgalmat az üdvösség másik feltételének vallja s így egyes embereket már születésük pillanatától fogva üdvösségre vagy kárhozatra predesztináltaknak ítél. Igaztalanságnak vallják, hogy megszenteli a földön a kiváltságokat, azt tanítva, hogy mindig voltak és lesznek gazdagok és szegények s hogy a nyomor ellen való küzdelemben csak a gazdagok irgalmasságára számít, a mely csak enyhítheti, de nem az igazságosság munkájára, a mely meg is szüntetheti. S végül helytelenítik, hogy az ember legtermészetesebb törekvéseivel egy természetellenes eszményképet állít szembe: a társadalmi étellel a magányos, remete életet, a szerelemmel az örökös szüzességet, az értelem szabad használatával a róla való önkénytes lemondást, a tudással és bölcseséggel a lelki szegénységet, a melynek odaigéri a mennyek országát.

Lehetetlenség még csak ilyen szűkre vontán is kimutatni, hogy az emberi tudás minden ágában miképen ment végbe az egyház tanításaitól való elszakadás, miképen fejlődött ki a renaissancetól kezdve az egyház mellett egy másik szellemi hatalom, a tudomány, a mely egyes elszigetelt fejekben kialakulva, hódító útra indult a XVIII. század francia birodalmában s különösen az enciklopédiában egyszerre mint kész világnézet állott szemben az egyházi világfelfogással. Mint kapcsolódott össze ez a szellemi forradalom, mint határozta meg a másik nagy politikai és társadalmi forradalmat s lett így a legnagyobb földrengés egyik legerősebb tényezőjévé, a mely valaha emberi társadalmat megrázott. De meg kell említenünk azt a tényt, hogy a francia forradalom adta meg a lökést az egyháznak, hogy nyíltan és határozottan adja meg a választ a tudományos világnézet követeléseire, hogy a téves, forradalmi tudomány állításaival szegezze szembe az igazságok lajstromát. Az enciklopédiára és az emberi jogok kinyilatkoztatására a Syllabus és a *Quanta cura* enciklika volt az egyház kissé elkésett felelete. De még mielőtt az egyházi elméletet főbb

pontjaiban kifejthetnők, rá kell mutatni egy tudományra, a melytán valamennyinél nagyobb rést ütött az egyházon, valamennyinél súlyosabb csapásokat mért rá: a theológiára és biblia-magyarázatra. Természetesen nem arra, a melyet az ő felügyelete alatt saját papjai műveltek, hanem arra a másikra, a mely az egyéb tudományokban meghonosodott módszerekkel vette vizsgálat alá azt a sziklát, a melyen nyugodott elméletben legalább az egyház: a bibliát. Nem hiszem, hogy túlzott azok nézete, a kik David Strauss *Das Leben Jesu* munkájában a XIX-ik század egyik legnagyobb tudományos tettét és az egyházat ért elméleti csapások legsúlyosabbikát látják. Ha a biblia csakugyan isten szava, ha az evangéliumok a szent lélek sugallatára írt isteni kinyilatkoztatás, ha a benne foglalt csodák valóban végbementek és még ma is végbemennek: akkor minden tudományos támadás tehetetlenül siklik le, akkor minden kifogás vagy kétely az emberi elme szemtelen lázadásának tünete. Az evangélium az egyház igazoló levele, Jézus életének tőle tanított formája pedig, hatalmának és tekintélyének szellemi kútfeje. Azért volt nagy, forradalmi tett Strauss műve, mert először mondotta ki nyíltan, tétovázás nélkül, hogy az evangéliumok történelmi kútforrások, a melyeknek hitelességét a történelmi bírálat módszereivel kell megállapítani; mivel rámutatott azon ellenmondásokra, a melyek lényeges kérdésekben, Jézus életének nevezetes mozzanataira nézve az egyes evangéliumok között vannak; mivel az evangéliumokra alkalmazott történelmi bírálattal történelmi hitelüket is megingatta és megdöntötte evvel az inspiráció tanát s végül mivel rengeteg tanultsággal és annyi józan észszel, a mennyit ritkán lehet egy zseninél találni, kimutatta, hogy valahányszor természetfölötti eseményről, csodáról értesít bennünket valamely elbeszélés, mindenkor helyesebb azt gondolnunk, hogy az elbeszélő téved, mint azt, hogy ilyen, minden emberi tapasztalással ellenkező dolog mehetett végbe. Az a kép, a melyet Strauss ezen történelmi módszer alapján Jézusról adott, természetesen fölöttébb különbözött az egyház adta képtől. Jézusból nem maradt más, mint egy kiváló erkölcsi génius, a kiből az emberiség mélyebb erkölcsi öntudata ébredt. Isten volta, csodák, feltámadás, egyház — mindez eltűnt Strauss éles bonczoló kése alatt.

A történelmi kritika kérdése vezette Renant is hasonló utakon, hasonló eredményekre. A lényegben nem kíméletesebb ő sem, mint Strauss, csak művészlélek módjára virágokkal

leplezte el a sebeket a régi érzések, kegyeletes megindulás selyméből szőtt fátyolon keresztül mutatta meg olvasóinak a rombolás munkáját. De ez csak annál veszedelmesebbé tette művét, mert művészi tulajdonságaival bejutott oda is, a hova Strauss kissé nehézkes, robusztus, igazi német munkája nem találta meg az utat. S ma a biblia-magyarázat ezen tudományos módszere föltétlenül uralkodó a protestáns teológiában s kezd magának sok helyütt utat törni a hatholikus teológiában is, a mint azt Loisy abbénak néhány év előtt nagy port felvert esete mutatja. Elolvasva valamely modern teológiai munkát, például Harnack berlini egyetemi teológiai tanár *Das Wesen des Christentums* című művét, nem tudja az ember, min álmétkodjék jobban az ember: azon a kínos tojástánczon, a melyet az írók az egyedül kényes kérdés: Jézus isten vagy ember volta körül járnak, vagy azon-e, hogy lehet valaki ilyen nézetek és felfogások mellett valamely keresztény egyház papja. (Folytatjuk.)

Kúnfi Zsigmond.

A VÁROSI ÉLET HATÁSAI.

Az új idők egyik legsajátságosabb jelensége, hogy a lakóhelyek ama csoportja, a melyet »város« névvel szoktunk jelölni, a népességnek mind nagyobb hányadát szíjja föl magába, míg a vidéki népesség, a melynek sorait a városokba való tódulás megritkítja, szaporodásában lassúbbá lesz, megállapodik, vagy épenséggel meg is fogyatkozik s előáll a munkáskezeknek a vidéken üzött foglalkozások intenzív művelését akadályozó hiánya: a sokat tárgyalt »rural depopulation.«

A népesség ez úgynevezett »tömörülése,« meg e tömörülésnek s általában a városi életnek erkölcsi és fizikai hatása és a társadalom fejlődésében vitt szerepe már sok oldalról¹ volt bírálat tárgya s nagyon különböző méltatásban: hol dicséretben, hol meg gáncsban részesült. Kivált a sötét színekkel éltek vissza azok, a kik a városi élet hatásainak megfestésére vállalkoztak. Hansen pl. és az ő nyomában haladó Ammon a létfenntartásért vívott harcban a vidéki népesség felsőbbségét és a városi élet degeneráló hatását vélték abból az

¹ L. különösen: *Hansen*: Die drei Bevölkerungsstufen. München 1889. *Ammon*: Die Gesellschaftsordnung und ihre natürlichen Grundlagen. Jena 1900. *Longstaff*: Rural depopulation. Journal of the Royal Statistical Society Vol. LVI. London 1893. *Strong*: The Twentieth Century City. New-York 1898. *Kuczynski*: Der Zug nach der Stadt. München 1897. *Ballod*: Die Lebensfähigkeit der städtischen und ländlichen Bevölkerung. Leipzig 1897. *Allendorf*: Der Zuzug in die Städte. Jena 1901. *Weinstein*: Die Wohnungsnoth etc. Berlin 1893. *Nourry*: Les migrations des campagnards vers les villes. Journal de la Soc. de Stat. Paris 1895. *Wattier*: L'émigration des campagnes vers les villes. Bruxelles 1893. *Meuriot*: Les Agglomérations urbaines dans l'Europe contemporaine. Paris 1897.

ő szerintük bebizonyított tényből megállapíthatni, hogy a városok bennszülött népét a vidéki bevándorlók területileg a városok legszegényebb negyedeibe, társadalmilag pedig a magasabb társadalmi osztályokból az alacsonyabb rendű foglalkozások körébe szorítják le. E munkákkal szemben, a melyek valóságos apológiái a vidéki népességnek s az állam boldogulásának feltételét a vidéki népesség gondozásában és ápolásában látják, a következőket kell meggondolnunk: először is annak az állításnak, hogy a bevándorlók a város legelőkelőbb részeit lepik el, a bennszülöttek pedig a város szegényebb kerületeiben húzódnak meg, a valósága bebizonyítva teljességgel nincsen. Hazánkról e részben sajnos nincsenek adatok, de ezek híjján is konstatalhatjuk, hogy régi, történeti múltra visszatekintő városainkban akár a felvidéken, akár a Királyföldön, a városok társadalmának vezető alakjai a bennszülött patrícius családok voltak, a melyek nemzedékek során át állottak a közügyek intézésének élén. Hogy ez napjainkban a viszonyok módosultával és a vidék beáramlásának mind erősebbé váltával mennyire változott meg, e tekintetben adataink nincsenek ugyan sem vidéki városainkról, sem Budapestről, de annyi tény, hogy sok helyütt ma is virulnak a régi múltú vezető polgári családok s ha egy részük elszegényedett vagy a természet örök törvényében rendelt enyészetnek áldozatául esett is, azt állítani, hogy a vidéki népesség a létért való harcban a városi bennszülötteket maga alá gyűrné, annál kevésbbé lehet, mert inkább úgy áll a dolog, hogy a munkátlanok, szegényebb sorsban élők, a »submerged tenth« proletárjai fővárosunkban inkább a vidékről kerültek ki. Több külföldi városról pedig a Hansen és Ammon állításainak épen ellenkezője mutatható ki. Így pl. Frankfurt statisztikájából az tűnik ki, hogy a városnak épen abba a két kerületébe történt a legkevesebb bevándorlás, a melyekben a fizetett jövedelmi adó átlagos összege a legnagyobb volt,¹ — a mi Hansen tételének világos czáfolata.

De a hol azt találjuk is, hogy a bevándoroltak a gazdagabb városnegyedekben vannak legnagyobb számmal, ott sem vonhatjuk le azt a következtetést, hogy ez a tény a bennszülött (városi) népességnek elnyomatását jelenti a vidéki népesség által. Meg kell ugyanis gondolnunk, hogy épen a városi népesség leg-

¹ *Bleicher*: Statistische Beschreibung der Stadt Frankfurt a M. Frankfurt 1893—93.

vagyonosabb osztályai vetetik magukat körül a cselédek legnagyobb seregével, az előkelőbb városnegyedekben kell több kapus, ajtónálló, üzleti szolga, komornyik stb. vagyis bennük van központositva épen azon foglalkozású egyének legnagyobb tömege, a kik a vidéki származásúak sorából kerülnek ki, nem is szólva arról — a miről Ammon és Hansen egészen megfélekedeznek — hogy a nem bennszülött lakosság egy része szintén nem vidéki, hanem városi eredetű. Figyelembe kell továbbá vennünk, hogy némely helyt a szegényebb városrészekben a bennszülöttek nagyobb arányát voltaképpen az a városrészekben letelepedett bevándoroltaknak már városban született gyermekei hozzák létre. Világosan kitűnik ez a németbirodalmi statisztika adataiból, a melyek szerint száz lakos között volt 16 évesnél fiatalabb (1900)

	a jelenlevő	a bennszülött
	n é p e s s é g b e n	
Charlottenburg	28,1	77,9
Kiel	31,7	66,8
München	26,7	56,3
Stuttgart	26,4	53,0
Dresden	29,2	56,5
Berlin	27,7	54,1

Nyilvánvaló, hogy a bennszülött népességben a legfiatalabb koruaknak ezt a roppant nagy arányát csak a korábban bevándoroltak nagy tömegétől származó gyermekek okozhatják s ugyanők okozzák azt is, hogy a folyton tartó bevándorlás ellenére is a bennszülött népességnek a városok összes népességében elfoglalt aránya hosszabb időn át sincs lényegesebb csökkenésnek alávetve. Így pl. törvényhatósági jogú városainkban a helybeli születésűek az összes lakosságnak

1880-ban	1890-ben	1900-ban
57,4	53,6	48,0

százalékát tették, a németbirodalmi nagyvárosokban pedig 1890-ben 43,7, de 1900-ban is alig valamivel kisebb: 43,3% volt a bennszülöttek aránya az időközben végbement tömeges bevándorlás ellenére is. Ebből az következik, hogy a szegényebb városnegyedekben a bennszülöttek nagyobb mértékű előfordulásából nem lehet a tősgyökeres városi népesség elszegényedése, gazdasági inferioritása mellett érvet kovácsolni. Világos bizony-

ságai ez állításunk igazságának a Becsről szóló következő adatok¹ is:

	az idegen születésűek	az idegen illetőségűek
	a r á n y a	
a belső (I—X.) kerületekben	57,35	63,23
a külső (XI—XIX.)	50,53	67,10

Míg tehát az idegen születésűek többen vannak a belső, gazdagabb kerületekben, mint a külső, szegényebb övezetben, az idegen illetőségűek, a kik között szerepel az idegen születésűek gyermekeinek egy része is, ellenkezőleg a városnak külső, szegényebb részeiben élnek nagyobb számmal.

Azt tehát, hogy a tősgyökeres városi lakosságot a beözönlő vidéki népesség a város szegényebb negyedeibe szorítja ki, mint az előadottakból kitűnik, nem lehet alaposan állítani. Ép így kevésbé áll meg az a tétel, hogy a magasabb társadalmi osztályokba fölkapaszzkodó bevándorlók a bennszülötteket a társadalom alacsonyabb rétegébe taszítják alá. Társadalmi statisztikánk ez ága nincs annyira kiépítve, hogy valami bőséges adatkészlettel lehetne támogatni a pro és contra állításokat (Hansen és Aramon pl. nevetségesen esekélyszámú megfigyelés alapján állanak) s különösen nálunk teljesen hiányoznak az idevágó adatok, de a rendelkezésre álló adatgyűjtemény is villágossá teszi az említett teória tarthatatlan voltát. Bécs adatai szerint pl., a melyeket Rauchberg imént idézett értekezéséből veszünk:

	Volt ezer kereső között				
	önálló	alkal- mazott	kvalifikált munkás	nap- számos	házi- cseléd
a bécsi születésűek közt	311	109	516	17	47
az alsó-ausztriai	277	60	464	30	169
az Ausztria más tartomá- nyában születettek közt	240	87	490	31	152
a külföldön	386	126	320	27	141
az összes lakosságban	285	95	474	26	120

Épen ellenkezőleg tehát Hansen és követőinek állításával a bennszülöttek a magasabb társadalmi állást biztosító foglalkozásokban (önálló, alkalmazott, kvalifikált munkás) az átlagosnál nagyobb, a kevesebb értelmiséget feltételező foglalkozásokban ellenben az átlagosnál kisebb arányban vannak képviselve,

¹ Rauchberg: Der Zug nach der Stadt. Statistische Monatschrift XIX. Jahrgang.

míg a bevándoroltak feltűnően nagy számmal fordulnak elő az alsóbb rendű foglalkozásokat űzők sorában.

Ugyanezt mutatják Halle Tarosáról Allendorf¹ adatai is, a melyek szerint a bevándoroltak foglalkozás szerint a következőképen oszlottak meg:

	Volt a bevándorlók közti %-ban
házi cseléd és személyes szolgálta	18,6
gyári munkás	6,1
közelebből meg nem nevezett munkás	9,5
kézműves	12,8
kereskedő és ügynök	5,8
katona, tudós és hivatalnok	5,9
vendéglős-iparban foglalkozó	3,1
vándoriparban	2,9
mezőgazdaságban és kertészetben foglalkozó...	1,4
tanuló (in Berufsvorbereitung)	9,6
foglalkozás nélküli	24,3

Vagyis ez adatok tanúsága szerint is a bevándorlók legnagyobb hányada a legalacsonyabb rendű társadalmi osztályok (házi cselédek és foglalkozás nélküliek) sorából kerül ki.

De nem lehet bebizonyítottnak tekintenünk a városi népesség testi degenerálódásáról elterjedt nézetet sem, a melyet legtöbbszörre újonczállítási adatokkal szoktak támogatni. Pagliani olaszországi adatai ugyan még a szegényebb vidéki népességet is erősebbnek mutatják, mint a városi népesség tehetősebb osztályaihoz tartozókat, s ugyanily eredményeket állapítanak meg — igaz, hogy nem valami szigorú kritikával használt adatok alapján — Hansen és Ammon is, de velük szemben Kuczynskit,² a kinek könyve lényegében a most említett két író többször idézett munkájának czáfolata, Németországról szóló adatai épen ellenkező felfogás hangoztatására készítetik. Kruse³ szerint az újonczozási adatokból nem lehet egész határozottsággal a típus elfajulására következtetni s ugyané nézet jut kifejezésre Westergaard nagy művében is.* Hazánkra vonatkozólag némi támasztékot ítéletünk megalkotására az újon-

¹ Allendorf: Der Zuzug in die Städte, Jena 1901.

² Kuczynski: Der Zug nach der Stadt, München 1897.

³ Kruse: Über den Einfluss des städtichen Lebens auf die Volksgesundheit, Bonn, 1898.

⁴ Die Lehre von der Mortalität und Morbilität. Jena 1901.

czozási statisztika eredményei nyújthatnak, a melyek szerint a budapesti hadtestparancsnokság területén ezer, orvos által megvizsgált »állításköteles«¹ közül

Hadkiegészítő kerület székhelye *	besoroztatott	alkalmatlannak találtatott testi gyengeség miatt	
Budapest.....	345	655	488
Székesfehérvár.....	205	795	662
Pécs.....	241	759	626
Kolozsvár.....	270	730	550
Szolnok.....	299	701	545
Kecskemét.....	304	696	407
Zombor.....	394	606	365
Újvidék.....	536	464	240
Szabadka.....	586	414	258
Átlag a bpesti hadtestp. területén.....	323	677	496
Országos átlag	322	678	452

Tagadhatatlan, hogy ez adatok nem szolgáltatnak elég szilárd alapot következtetések levonására, nem csupán azért, mert kérdéses, hogy a különböző hadkiegészítő kerületek teljesen egyenlő mértéket alkalmaznak-e, de főképen azért, mert a hadkiegészítő kerületek székhelyein megvizsgált állításkötelesek között a városi és vidéki elem erősen össze van keveredve. Annyit azonban meglehetősen valószínűséggel állíthatunk, hogy a katonai szolgálathoz megkívánható testi alkalmatosság dolgában a budapesti lakosság nem áll a vidéki mögött. Mert ha elfogadjuk is azt a föltevést, hogy a Budapesten megvizsgált állításkötelesek arányszámát a vidékről idetódult egészséges fiatalság szökteti az átlagosnál magasabbra, másfelől a bennszülött lakosságot sem tarthatjuk testileg aránytalanul degeneráltnak, hiszen különben a bennszülöttek gyöngé és alkalmatlan volta annyira megrontaná az átlagot, hogy az nem emelkedhetnék fölül úgy az országos, mint a hadtestparancsnokság területén talált átlagon. És hogy a vidéken születettek sem állhatnak jobban testi alkalmatosság dolgában, mint a fővárosiak, azt sok vidéki hadkiegészítő kerület alacsony arányszáma is mutatja. Igaz, hogy erre épen a fővárosba irányuló bevándorlás is lehet hatással, a mely épen a főváros vidékéről elvonja és a fővárosba

¹ Militärstatistisches Jahrbuch 1894.

gyűjti össze a fiatalság javát, de annak a ténynek láttán, hogy a fővárosban alkalmasnak talált állításkötelesek arányszáma a budapesti hadtestparancsnokság területén fennálló kilencz hadkiegészítő kerület közül ötnek az arányszámát meghaladja, annyit legalább is el kell ismernünk, — a meddig az újonczási eredmények születési hely szerint részletezve nem állanak rendelkezésre, — hogy a sorozás eredményeiből a városi népesség testi degenerációjára nem lehet következtetést vonni. Föltéve azonban, hogy a városi lakosság testi erő dolgában rosszabbul áll, nem szabad elfelejtenünk, hogy a lelki erő a test gyöngeségét sokszor ellensúlyozza. Katonai tapasztalás pl., hogy az önkéntesek, a kik pedig nehéz munkához és testi fáradalmakhoz szokva nincsenek, aránylag sokkal jobban bírják a fásasztó utakat és ambíciójuk meg szégyenérzésük sokkal inkább visszatartja őket a sorból való kidőléstől, mint a legénység műveletlenebb részét. A német-francia háborúban is megállapították, hogy a berlini diákok könnyebben viselték el a fáradalmakat, mint az átlagos katonák. Ez kétségkívül a városlakók magasabb fokú értelmiségének a következménye, a mely nagyobb intelligencia azonban csak egyik oldala annak a sokirányú különbségnek, a mely a város és vidék lakójának szellemi élete között fennáll. A nagyvárosban élő ember kiszabadult a vidék kicsiny, tehát egymással szorosabban összefűzött s az egyén értékét nem értelmi okok, hanem érzelmi motívumok (rokonság, barátság, tradíció stb.) szerint becsülő köréből, a melynek tagjai, (mint minden kicsiny érdekkörnek lánczszemei) szorosan egymásra vannak utalva, s egymástól függenek; míg a nagyvárosi ember egy nagyobb, tehát lazábban összefűzött társadalomba kerül, a hol a sokkal függetlenebb és sokkal elhagyatottabb is, a hol mindent a pénz egységes mértékével mérő chrematisztikus gazdasági élet az egyéneknek és dolgoknak értékük szerint való, objektív megítélésére tanítja, a hol az érzelmek helyett az értelem működése irányítja a cselekvést, a hol a nagy gazdasági érdekek a pontosságot és kiszámítottságot teszik a cselekvés főirányítójává, a hol a függetlenségnek és az egyéni érdekek megóvása a kérlelhetetlen versenyben másokkal szemben a tartózkodás, sőt ellenszenv kifejllesztésének kedvez. A könyörtelen verseny a szellemi erők teljes megfeszítését kívánja meg attól, a ki a városban érvényesülni akar. Az idegek ebből származó túlfeszítése, a zajos és mozgalmas városi életnek az idegrendszerre

gyakorolt hatása lelki fásultságot (blazírtságot) szül: a folytonos erős és ellentétes behatásoktól gyötört, jobbra balra feszített idegek végre is elpetyhüdnek s bárminő ingerrel és behatással szemben is érzéketlenek maradnak. A blazírtság forrása mellett fakad a városi ember egy másik sajátságos jellemvonásának, a különczködésnek, a keresettségnek forrása is. A városokban annyi kiválóság gyűlt össze, hogy az egyén tudásának mennyiségével nem tud érvényesülni, minőségbeli különbséggel akarja tehát magára vonni a figyelmet; azonfelül a nagyvárosi életben ritkábban jut szóhoz,¹ a mikor tehát erre alkalma van, igyekszik ezt mentül feltűnőbbben rikítóbban tenni, annál is inkább, mert a városokban minden téren összehalmozódott vívmányokkal, az emberi észnek a köztudatba átment, közkincesé vált, felhalmozott hódításaival szemben töbet, kvantitativ értékesebbet mondani vagy művelni a legtöbb ember nem tud, tehát csak azzal vonhatja magára a figyelmet, hogy mást mond, vagyis kvalitatív utón keresi az érvényesülést. (L. e kérdésnek igen szép és érdekes fejtegetését Simmel idézett munkáiban.)

Az idegeknek a felüdülés és pihenés nélkül folytatódó lázas, túlfeszített munkája, a megélhetésért, az érvényesülésért a megszakadásig folytatott s nem egyszer az egyén vereségével végződő küzdelem két sajnos következménnyel: az elmebetegségnek és az öngyilkosságnak a városokban sűrűbb voltával jár. így pl. a mi az öngyilkosságokat illeti, az 1896—1900 évek átlagában esett öngyilkosság

	Budapesten	az egész országban
ezer halálesetre	17,0	6,4
100,000 lakosra	3,7	2,0

S a magyar korona országainak 1897. évi népességi mozgalmáról kiadott hivatalos statisztikai közlemény (Budapest, 1900) szerint ezer halálesetre városi törvényhatóságainkban 16, vidéken 5 öngyilkosság esik, a városokban tehát több mint háromszor oly sűrűn fordul elő az életnek önként való kioltása, mint vidéken. Ezt a jelenséget a külföldre vonatkozólag is bizonyítják L'asseur, Mayr, Morselli és mások munkái.

Azonban nemcsak az öngyilkosok, az elmebetegek is gyakrabban fordulnak elő a városokban, mint vidéken. Így pl.

¹ *Simmel*: Die Philosophie des Geldes, Leipzig 1900 és Die Grossstädte und das Geistesleben, Dresden 1903.

házánkban az 1900. évi népszámlálás szerint esett tízezer lakosra elmebeteg:

az egész országban.....	9,26
a vidéken.....	8,11
a törvényhatósági jogú városokban Budapest nélkül	10,78
a törvényhatósági jogú városokban Budapesttel.....	18,79
Budapesten.....	30,59

Megjegyzendő, hogy az elmebetegeknek Budapesten talált nagy arányszáma kétségkívül összefüggésben van az elmebetegeknek az itteni elmegyógyintézetekbe koncentrált nagy számával. Hogy azonban egészben véve az elmebetegség előfordulása egyenes arányban áll a lakóhely nagyságával, azt több külföldi író is bizonyítja. Kiemeljük ezek közül Mayrt, a kinek — kétségenkívül nem a legújabb keletű — idevágó munkájában¹ azt olvassuk, hogy tízezer lakosra esett elmebeteg Bajorországban

a vidéken	8,81
a városokban	18,54
Münchenben	22,10

Abból azonban, hogy az öngyilkosság és elmebetegség, az industrializmussal szoros kapcsolatban álló e két jelenség, a városokban jobban el van terjedve, mint a vidéken, annál kevésbé lehet a városi népességnek a vidék népénél degeneráltabb voltára következtetni, mert pl. a degenerálódásnak jellemzőbb mértékéül tekinthető süketnémaság és hülyeség a vidéken jobban el van terjedve, mint a városokban. Így pl. nálunk esett tízezer lakosra

	süketnéma hülye	
az egész országban.....	13,14	15,83
a vidéken.....	13,57	16,41
a törvényhatósági jogú városokban Budapest nélkül	9,24	12,53
a törvényhatósági jogú városokban Budapesttel	9,57	10,99
Budapesten.....	10,07	8,74

Budapesten valamivel több süketnéma van ugyan, mint a többi törvényhatósági jogú városokban, a mi hihetőleg a fővárosban lévő süketnéma-, u. n. gyógypedagógiai intézetek növendékeinek nagyobb számával áll okozati kapcsolatban, egyébként azonban világosan látni, hogy úgy a süketnémaság, mint a hülyeség sokkal inkább el van terjedve a vidéken,

¹ Beiträge zur Statistik des Königreiches Bayern. München, 1877.

mint a városokban. Ez észlelésünket Mayr fentebb idézett munkája a következő adatokkal támogatja:

	Esett tízezer lakosra siketnéma hülye	
a vidéken.....	9,11	15,33
a városokban.....	7,33	13,65
Münchenben	5,9	13,00

A városi egyének szellemi életének a vidékiektől különböző volta és szellemi világuk alakulására befolyással lévő tényezőknek sajátos jellege megmagyarázza a városok erkölcsi életének a vidékéktől elütő voltát is, a melynek egyik szomorú oldala a kriminalitás nagysága. »Egyfelől a nagyobb értelmiség, másfelől könnyebb elrejtőzhetés a bűnösség fokát emelik, hozzájárul a nagyobb elszigeteltség, nagyobb társadalmi és anyagi ellentétek és több alkalom«,¹ a melyek hatását fokozzák és így szintén a bűnösség növelésére hatnak a városi népesség családi viszonyai, korösszetétele (a bűn elkövetésére alkalmas korúaknak nagyobb összetorlódása) és sok más tényező is, közöttük bizonyára nem utolsó helyen a gazdasági élet fejlettsége, a mely tudvalevőleg bizonyos új és a gazdasági élet alacsonyabb színvonalán nem is ismert és el sem követhető bűnöknek szolgál talajjául. Ez okok magyarázzák meg, hogy pl. nálunk 1902-ben százezer lélekre országos átlagban 691, Budapest területén azonban 915 ítélettel befejezett büntetőügy esett; hogy Németországban százezer büntetőjogi beszámítás alá eső korban álló egyén között az 1893—1897. évek átlagában 108 egyén, a százezer léleknél népesebb nagyvárosokban azonban 160 egyén ítéltetett el. Azt persze nem lehet állítani (s adatok híjján ki sem lehet deríteni), hogy épen a városok bennszülött népességének rovására írható ez a nagyobb kriminalitás. Sőt inkább azt mondhatjuk, hogy a városi élet sajátos milieúje nagy vonzó erővel hat a nép romlott elemeire és messze földről magához szívja a »classe dangereuse« tagjait, az elzüllött, kóbor proletárok és csavargók tömegét. Kérdés azonban, hogy az egész társadalom szempontjából nem kell-e inkább hasznosnak, mint károsnak tartanunk a veszedelmes népelemeknek oly középpontokban való tömörülését, a melyekben a közbiztonság védelmére rendelt intézmények jobban is vannak szervezve s a hol a veszedelmes embereknek ártalmatlanná tételét

¹ *Földes*: Statisztikai előadások. I. sorozat, Budapest, 1904.

az éberebb, ügyesebb és nagyobb létszámú rendőrség, a dologtalan vagy dologra képtelen elzülöttek, csavargók ellátását a városok segélyforrásokban bővelkedő jótékonyági intézetei könnyebben véghez vihetik, mint vidéken. A romlott népelemnek e központosításából már az az előny is származik, hogy a bűn ragálya nem fertőztetheti meg oly könnyen az egész ország népességét.

Az erős kriminalitás mellett a városok erkölcsi életének árnyéka gyanánt szokták emlegetni a házassági kötelék felbontásának sűrű voltát és a törvénytelen születések gyakoriságát. Ez mindakettő tény:

Ezer új házasságra esett elválás által felbontott házasság az 1896—1900 évek átlagában

Budapesten	21,3
az egész országban	9,2

továbbá: száz szülött közt volt törvénytelen 1897:¹

az egész országban	9,1
a vidéken.....	8,2
a törvényhatósági jogú városokban Budapest nélkül	13,8
a törvényhatósági jogú városokban Budapesttel	18,8
Budapesten.....	27,4

És hasonlóképen Franciaország városaiban is a törvénytelen születések nagy száma olvasható ki Levasseur adataiból:²

száz szülött közt volt törvénytelen

Franciaországban	7,4
a vidéki népességben	4,2
városi népességben	10,1
Parisban	24,1

Azonban az elválásokat illetőleg meg kell gondolnunk, hogy az elválás nem mindig jelenti az erkölcsi felfogás tisztaságának elhomályosodását, sőt nem egy esetben a házassági kötelék felbontása csak valamely elszenvedhetetlen és mindkét félre, sőt a gyermekekre is csak káros hatással lévő kapocsnak az elszállítása, a mi bizonynyal nyíltabb, tisztességesebb és helyesebb eljárás, mint mikor a házaspár a házassági kötelék névleges fentartása mellett egymástól testbenlélekben elszakadva ámitják a világot. Figyelembe kell továbbá vennünk, hogy a városokban

¹ A magyar korona országainak 1897. évi népmozgalmi statisztikája Budapest, 1900. (Magyar statisztikai közlemények.)

² La population française. Paris, 1899.

gyakorta (így Budapesten is) erősebben vannak képviselve a házasságot felbonthatatlan szentségnek nem tekintő felekezettek s így — caeteris paribus — már ez okból is nagyobb lehet bennük az elválások aránya.

A mi pedig a törvénytelen szülötteknek a városokban tapasztalható nagy számát illeti, a következők jegyzendők meg: Az a számítás, a mely olyképp állítja szembe a törvénytelenek arányát városban és vidéken, hogy azt mutatja ki: száz születés közül mennyi volt törvénytelen, nem szabatos és a törvénytelen születésűek arányát a városokban a valóságosnál magasabbnak mutatja. A városokban ugyanis sokkal több a nemzéképes korban álló, házassági kötelékben nem élő nő, mint a vidéken, ennél fogva több alkalom és lehetőség is törvénytelen szülöttek nemzésére. Jellemző adat e tekintetben, hogy a budapesti törvénytelen születések csaknem felében (az 1900—1901-ben élve született 12.509 törvénytelen gyermek közül 5971-nél) az anya házi cseléd volt, tehát olyan foglalkozást űzött, a melynél a törvénytelen születést kizáró férjhezmenés egyúttal a foglalkozásnak és kenyérkeresetnek elvesztésével járna. Helyes a város és vidék szembeállítására tehát csak akkor lesz, ha a nemzéképes korban lévő egyedül álló nők számához viszonyítjuk a törvénytelen szülöttek számát. Ekkor azt látjuk, hogy ezer 15 évesnél idősebb egyedül álló (hajadon, özvegy és elvált) nőre esett törvénytelen születés:

az 1900—1901 évek átlagában

az egész országban.....	30,6
a vidéken.....	30,0
a törvényhatósági jogú városokban Budapest nélkül	26,6
a törvényhatósági jogú városokban Budapesttel	33,8
Budapesten.....	41,8

Ezen a helyes alapon véghezvitt szembeállítás szerint már nem oly roppant különbség van Budapest és vidék közt törvénytelen születések tekintetében, mint mikor a törvénytelen szülöttek számát az összes szülöttek számához viszonyítottuk. Akkor ugyanis a vidék a törvénytelen szülöttek aránya tekintetében úgy aránylott Budapesthez, mint száz a 334-hez, míg a most véghezvitt helyes számítás eredménye szerint ez az arány 100:139. Ha pedig a törvényhatósági jogú városokat Budapest nélkül vesszük számításba, arra a meglepőnek látszó eredményre jutunk, hogy törvényhatósági jogú városainkban kevesebb a törvénytelen születés, mint a vidéken, a miben

kétségtelenül nagy része van vidéki népességünk agrikultur foglalkozásának, a mely a háztartásban és gazdálkodásban az asszonyt nélkülözhetetlenné teszi már a katonakötelezettség idejét megelőző egészen fiatal korban, a mikor a nősülés tiltva lévén, a katonai szolgálat teljesítése, illetőleg az »állításköteles« kor betöltése utánig formyszerű összeházasodás nélkül egyszerűen összeállanak a felek s a viszonyukból született gyermekek természetesen törvénytelenek lesznek az utóházasság által történő törvényesítésig, a mely legtöbbszörre beszokott következni.

A mienkhez hasonló eredményre jutott Bleieher,¹ a ki Poroszországra vonatkozólag azt találta, hogy a törvénytelen születéseknek az említett módon kiszámított hányada a legnagyobb városokban csak kevéssel nagyobb, az összes városi népességben azonban valamivel még kisebb, mint a vidék népességében.

A nagyvárosok törvénytelen születési hányadának helyes megítélése végett a már előadottakon kívül számításba kell még vennünk egyes helyeken a szülészeti klinikákat, a melyek a vidékről a városba vonzzák a szülés előtt álló anyákat, a kik vidéken fogamzott törvénytelen gyermeküket a városban hozzák világra s ezzel a város törvénytelen szülőtteinek számát szaporítják. Hasonló hatással vannak azok az anyák, a kik szegényük eltitkolása végett törvénytelen gyermeküket megszülni a városba jönnek, a hol az ilyen anyák ellátásával üzletszerűleg foglalkoznak a kishirdetések rovataiban sűrűn felbukkanó »tanácsot és segélyt titoktartás mellett nyújtó« egyének. A törvénytelen születések erkölcsi hatásának mérlegelésénél fontos végül Levasseur többször idézett munkájában tett ama kijelentése, hogy a párisi törvénytelen szülöttek tekintélyes része liaisonból származik, a mely ott teljesen elfogadott viszony s a belőle származott gyermekekre eredetük törvénytelen voltából hátrány nem háramlik.

Egyik elvitathatatlanul káros következése a városokba özönlésnek a mai viszonyok között a lakások túlszűfolttsága, a miről úgy a hazai, mint a külföldi adatok meggyőző bizonyosságokkal szolgálnak. Így pl. hazánkban az 1900. évi népszámlálás szerint esett egy házra lakó fél

¹ Die Eigentümlichkeiten der städtischen Natalitäts- und Mortalitätsverhältnisse. Budapest, 1894. (Nemzetközi demogr. kongr.)

a vidéken	5,6
a thj. városokban	13,3
Budapesten	44,15

Ausztriában ¹ egy lakott házra esett

	lakó fél	lakó
az 500-nál kevesebb lakosú	1,29	6,19
500—2000	1,35	6,42
2000—5000	1,61	7,42
5000—10000	2,21	10,14
10000—20000	2,93	13,63
20000-nél több	6,81	31,6

Minél nagyobbak tehát a községek, annál több lakó esik egy-egy házra, a mi különösen a húszezer lelket meghaladó népességű községeknél jut jellegzetes kifejezésre. Hasonlót látunk a németbirodalomban, a hol Berlinben 46,57, míg Poroszországban csak 9,57 lakó jut egy-egy lakott házra.³

Különös figyelmet érdemelnek azonban az angol statisztika adatai,³ a melyek a városi és vidéki kerületek lakásviszonyait egymással szembe állítva igen tanulságos világításban mutatják be s a túlszűfolttság tekintetében becses felvilágosításokat nyújtanak. Látjuk pl. ez adatokból, hogy 1901-ben egyszobás lakásokban élt minden ezer lakos közül a városi kerületekben 20, a vidéki kerületekben ellenben csak kettő. Zsűfolt, vagyis olyan lakásokban, a melyekben egy szobára kettőnél több lakó esik, a városi lakosság 8,90%-a élt, a vidéki lakosságnak csak 5,84%-a. Még sötétebb színben látjuk a városi kerületeket, ha meggondoljuk, hogy épen a legkisebb egyszobás lakások tekintetében — a melyekben a túlszűfolttság egészségre és erkölcsre káros hatásai a legerősebben érvényesülnek (kétszobás lakásban végre lehet rá módot találni, hogy az egyikben a családhoz tartozók, a másikban az idegenek, az egyikben a férfiak, a másikban a nők legyenek elhelyezve, — míg a pusztán egy szobából álló lakásokban erre nincs mód) — a legnagyobb a különbség a város és vidék között, a mint ezt a következő adatok mutatják:

¹ Österreichische Statistik. LXIII. B. I. Heft. Wien, 1902.

² Statistik des deutschen Reiches. Neue Folge, B. 150. Berlin, 1903.

³ Census of England and Wales. 1901. General Report. London, 1904.

a túlzásfolt lakások nagysága	túlzásfolt lakásokban él a népesség százalékában kifejezve		
	Angliában	a városi kerületekben	a vidéki
1 szobás.....	0,76	0,95	0,09
2 »	2,72	3,07	1,54
3 »	2,48	2,63	1,98
4 »	2,24	2,25	2,23
összesen.....	8,20	8,90	5,84

Hogy a lakások túlzásfoltosságát joggal mondhatjuk a városi élet egyik legsötétebb oldalának, világossá lesz mindenki előtt, a ki számításba veszi a túlzásfolt lakásokból származó morális (férfiak és nők, serdültek és serdületlenek, idegenek és családbéliek együtt lakása) és egészségügyi (piszok, rossz levegő, fertőző betegségek tovaterjedésének megkönnyítése stb.) hátrányokat. Hogy valóban mily szembetűnő oksági kapcsolat van a túlzásfolt lakás és halandóság között, azt épen fővárosunk adataiból tanulhatjuk meg, a melyek szerint:

	az összes népességből túlzásfolt lakásokban lakott százalékban (1900) ¹	ezer lakosra esett halál- eset az 1896—1900 évek átlagában ³
az I. kerületben	11,5	18,3
a II. »	6,9	16,9
a III. »	14,7	24,6
a IV. »	5,0	12,6
az V. »	9,5	16,0
a VI. »	8,4	17,1
a VII. »	9,5	16,8
a VIII. »	12,5	20,5
a IX. »	13,9	22,0
a X. »	19,2	26,5
összesen	10,8	21,6

A túlzásfolt lakásokban élők számának és a halandósági arányszámnak e szembeállításával az összefüggést a halandóság és túlzásfoltosság közt kétséget kizáró módon megállapítja: legnagyobb a túlzásfoltosság és egyúttal a halandóság a X. kerületben, utána következik a túlzásfoltosság és halandóság rendjében teljesen párhuzamosan haladva a III., majd a IX., VIII. és az I. kerület. Ellenben a legkisebb halandóságot a IV. kerületben látni, a hol legkevesebben laknak túlnépes lakásokban.

¹ Budapest székesfőváros statisztikai évkönyve. V. évf. Budapest, 1904.

² Budapest székesfővárosi statisztikai évkönyve. IV. évf. Budapest, 1904.

Egészen hasonló eredmények derülnek ki a londoni County Council közegészségügyi orvosi közegének jelentéséből is,¹ a mely szerint

a túlszűfolt lakásokban élők százaléka	halálozás ezer lélekre
15-nél kevesebb	17,51
15—20	19,51
20—25	20,27
25—30	21,76
30—35	23,96
35—40	25,07

A miből szintén teljes határozottsággal megállapítható, hogy a halálozás nagysága a túlszűfolttsággal egyenes arányban nő. Ebben kétségkívül része van azonban a túlszűfolttság sui generis káros hatásain kívül annak is, hogy túlszűfolt lakásokban a népesség legszegényebb, tehát leggyengébben táplálkozó s így legkisebb ellenálló erejű, továbbá legműveletlenebb és így az orvostól legjobban idegenkedő s az orvosi utasítások helyes voltát legkevésbé belátó része él.

Mielőtt azonban a túlszűfolt lakásoknak, a városi élet ez egyik legszomorúbb jelenségének tárgyalásától elbúcsúznánk, rá kell mutatnunk* arra a kedvező fordulatra, a mely — mint a városi élet számos más visszásságának enyhítése körül, a lakásügy tekintetében is beállott. Résztint az éberebb hatósági felügyelet (a túlszűfolt lakásokban élők kitelepítése), résztint a társadalom felébredt öntudata (munkáslakások építése), résztint a városok határán kívül lakást is megengedő gyors és olcsóbb közlekedés — úgy látszik — csökkenti a túlszűfolttságot és káros következtetéseit. Legalább erre következtethetünk abból, hogy pl. Budapesten 1890-ben a népességnek még 13,2%-a, 1900-ben már csak 10,8%-a élt túlnépes lakásokban, meg hogy Anglia városi kerületeiben 1890-ben még 12,3, 1900-ban már csak 8,9% volt a túlszűfolt lakásokban élők arányszáma.

Áttérve már most a gazdasági téren éreztetett hatásaira a városokba való tódulásnak, legelőször azzal a váddal kell foglalkoznunk, hogy a városokba sereglő nép elvesztésének a vidék mezőgazdasága adja meg az árát a munkáskezek elvonása által támadt munkáshiánnyal és a mezőgazdasági munkabéreknek oly magasra szöktetésével, a mely a kisebb gazdák részére munkások alkalmazását lehetetlenné teszi.

¹ Adua Ferrin *Weber*: The Growth of Cities. New-York, 1899.

Hogy ez a jelenség csakugyan fennforog, azt nemcsak nálunk a mezőgazdasági munkaidény kezdetével mindig megújuló panaszok a munkások hiányáról és a mezőgazdasági munkabérek magas voltáról teszik valószínűvé, de több külföldi államban teljesített, így a németországi szociálpolitikai egylet által végzett kutatások és a New-York állam mezőgazdasági hanyatlásának okait fürkésző vizsgálatok¹ eredménye is bizonyítja.

Nem ehet eltagadni, hogy a vidék népének ez a nagy »exodus«-a mértéken túl menve hasonló hatásokat idéz elő, mint a szabályos működésében megzavart vérkeringés, a mely a test egyik részében túlságos bőven ereszti a vért, a többi részekről azonban elvonja azt. Azonképen a mértéken túl menő bevándorlás a városokba a vidéktől a szükséges munkáskezeket is elvonja s a városokba nagyobb munkáshadat sodor, mint a mennyit a gazdasági szervezetbe ott be lehetne illeszteni, a miből egyrészt a munkabéreknek a nagy munkáskínálat által az ár törvényének erejénél fogva szükségképen való lenyomása és a munkásélet standardjának a leszállítása áll elő, másrészt a munkátlan, elzüllött és rosszra fogékony proletáriatus a városokban lézengő csoportja, a melynek a városok morális életének sötétre festésében oly nagy szerepe van.

Sőt e bevándorlás újabban nem is szorítkozik csupán az alsóbb rendű foglalkozást űzőknek a városokba tódulására, a kívánatosnál nagyobb vonzóerővel hatnak a városok ma már az értelmiségi foglalkozású egyénekre is. Jellemző és közegészségügyünk állapota szempontjából egyben szomorú tanúbizonyossága ennek az, hogy 4920 orvosunk közül 2029 törvényhatósági jogú városainkban folytat gyakorlatot, a mi 41,24%-nak felel meg, holott törvényhatósági jogú városainkban összes népességünknek csak 10,7%-a lakik. Egyedül Budapesten 1283 orvos működik, az ország összes orvosainak majdnem egy negyed része, míg pl. egész Bács-Bodrog vármegye nagy területén csak 111, sőt az ország legnagyobb vármegyéjében, Pest vármegyében is, a melynek közel 100,000-rel volt több lakosa, mint Budapestnek mindössze 219.² így a városokban nemcsak a tanulatlan munkásokból, de újabban már az értelmiségi foglalkozást űzőkből is jelentékeny proletáriatus verődik össze s a városokban mutatkozó értelmiségi erőpazarlásnak a vidéken

¹ The Growth of Cities, *Weber*, New-York 1899.

² A m. kir. kormány 1903. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés. Budapest, 1904.

a társadalmat vezető, népet irányító értelmiségi középosztályhoz tartozók kellő számának hiánya a szomorú ellenképe. Ez a tünet pedig általánoságban mindenütt baj, a hol felüti a fejét, kivált nálunk, a mi specziális viszonyaink közt nagyon sajnálatos jelenség s teljesen igazat adunk Földesnek,¹ a ki a vidéki népességnek a városokba mértéken túl való tódulásáról azt mondja: »közgazdasági és társadalmi tekintetben komoly megfontolást érdemlő tünemény ez, különösen emberben és munkában oly szegény országban, mint a mienk«.

Meg kell azonban gondolnunk, hogy a vidék mezőgazdaságának munkásszükséglete sem egyenletes: a munkaszezon idejében a munkáskezek nagy tömegét kívánja meg, munkaszünet vagy rossz termés idejében meg csak nagyon kevés embernek tud kenyeret adni, a mi egyes helyeken az újabb időben annál érezhetőbb, mert a gyáripár a mezőgazdasági népességnek téli foglalkozásául szolgáló háziipart tönkretette. Természetes tehát, hogy a nép — egyéb okokat nem tekintve — már azért is szívesen hagyja ott a városok kedvéért a vidéket, mert a városnak a természet kényétől kevésbé függő, egyenletesebb gazdasági élete állandóbb, biztosabb megélhetést nyújt neki az év egész folyamán, mint a fluktuáló munkásszükségletű vidék. Vegyük e mellett még számításba azt is, hogy a vidék munkáshiányának csak egy része származik a városokba tódulástól, a vidéki munkáskezekben előálló hiánynak egy másik, talán tekintélyesebbnek mondható része helyenkint (így nálunk is) az ország határát átlépő kivándorlás rovására írható.

De ha okoz is kárt a mezőgazdaságnak a szükséges munkáskezek elvonása által a városi élet föllendülése, az is bizonyos, hogy ezt a kárt sokszorosán ellensúlyozza a városok óriási jelentősége és haszna az ipari termelés, a kereskedelem, az üzleti élet fejlesztése s általában a nemzeti jövedelem fokozása terén, a melynek meggyőző példáit látni az Egyesült Államok ipari statisztikájában.² Sőt nemcsak hasznos a városi élet, de

¹ *Földes*: Városaink és a városi lakosság életviszonyai. Értékezesek a nemzetgazdaságtan és statisztika köréből. II. k. 3. sz. Budapest, 1883.

² Twelfth Census of the United States. Manufactures. Washington 1902. Az e kötetben olvasható rendkívül tanulságos adatok óriási halmazából itt csak a következőt emleljük ki:

Newyork város ipari termelésének értéke 1371 millió dollárt tesz, többet, mint az Unió 51 állama közül 49-nek. Chicago évenkénti ipari termelése 888 millió dollár, nagyobb értékű, mint 47 állam ipari termelése, Philadelphia 663 millió értékű ipari termelése pedig 45 államét múlja fölül.

egyenesen nélkülözhetetlenül szükséges is a társadalmi fejlődés szempontjából, minden egyébtől eltekintve, már azért is, mert csak a városi étellel összenőtt industrializmus teszi lehetővé a föld területének változatlan nagyságán az emberek növekedő számának a megélhetését. Találón mutat rá Goldstein,¹ hogy Anglia mezőgazdasági countijainak népessége 1801-től 1891-ig csak megkétszereződött s még ezt a növekvést is részben a városok vagyonos fogyasztóinak lehet köszönni s hogy ha Anglia megmaradt volna mezőgazdasági államnak, 1891-ben 28 millió helyett legfeljebb 16 milliónyi népessége lett volna, hiszen ha kizárólagosan mezőgazdasági termelést űz, 28 millió embert nem is tudna eltartani. De nem is lehet a városokat a mezőgazdasági fejlődés gátjainak tekinteni. Sőt a városi élet fellendülése a mezőgazdasági fejlődésnek is emeltyűje, a mint ezt már Smith Ádám is világosan fölismerte és szabatosan formulázta: a városok a vidék legjobb fogyasztói és ösztökélői intenzívebb gazdálkodásra és újításokra a mezőgazdasági termelés terén. Az angol parlamenti bizottságok jelentései arról tanúskodnak, hogy a sokáig tartó mezőgazdasági válságot egyedül London és az ipari városok körül fekvő vidékek állottak ki inség és szűkölködés nélkül.

Az is bizonyos — hogy a városi életnek egy másik fölpanaszolt hátrányára térjünk — hogy a legdúsabb gazdagságot a legsiralmasabb nyomorral falaik között egyesítő városokban az osztályellentétek rendkívül ki vannak élesedve, de másfelől a munkástörvényhozás és a munkásmozgalmak története azt is megmutatja, hogy csak a városokban tömörülő nagy számuk adott a munkásoknak és egyesületeiknek erőt és nyomatékot jogos követeléseik teljesítésének kivívására és az is szemmel látható tény, hogy ma is a városokból indul ki és bennük lelegevenebb az a mozgalom, a mely helyzetük további javítására irányul. És ha e törekvésnek van már valami kézzelfogható eredménye, az legfőképen a városokban érezhető, nem pedig a városok rovására annyit dicsért vidéken. (Hasonlítsuk csak össze pl. egy fővárosi és egy vidéki cseléd életmódját akár a munka minősége és időtartama, akár fizetés, a bánásmód, a »kimenők«, a szórakozások stb. tekintetében.) És ha a jogrend nem is szabályozta még kellőképen a legalsóbb osztályok helyzetét, a társadalom épen a városokban fejti ki a legéberebb

¹ Berufsgliederung und Reichtum. Stuttgart, 1897.

tevékenységet az elnyomottak és szerencsétlenek bajainak és szenvedéseinek orvoslásában vagy legalább enyhítésében, szinte kimeríthetetlennek tetsző segélyforrásból megteremtve és fenntartva a menedékhelyet, orvost, gyógyszerert nyújtó, a melegedő, a levesosztó egyesületeket, árvaházakat, kórházakat stb., a melyeknek a vidéken hírük sincs.

Fontos és hasznos osztályrészük van a városoknak a műveltség terjesztésében. Lakosaik már alapvető műveltség dolgában is magasan állanak a vidékiek fölött; az egész országban a lakosság 51,6%-a, a vidéken 49,4, a törvényhatósági jogú városokban 70,0%-a, Budapesten meg 77,2%-a a lakosságnak tudott írni-olvasni. Ausztria szudeti tartományaiban az analfabéták aránya a következő:

			analfabéta volt	
az	500-nál kevesebb lakosú községekben .		19,90	
az	500—2000	»	»	19,81
a	2000—5000	ı	»	19,32
az	5000—10000	»	»	18,67
a	10000—20000	»	»	18,10
a	20000-nél több.	·	»	14,06

Világosan kiolvashatjuk ebből azt a szabályt, hogy az analfabéták száma fordított arányban van a községek nagyságával és hogy különösen a legnagyobb városokban sokkal kevesebb az írni-olvasni nem tudó, mint a kisebb községekben. Azonban nemcsak az iskola nyújtotta elemi műveltség, az írni-olvasni tudás dolgában szárnyalja túl a város a vidéket: az iskolában szerzett ismereteket kiegészítik a városokban a foglalkozás, a társaság, az utca, tudományos intézetek, a felolvasások stb. révén kínálkozó tapasztalatok és tanulságok. A városok a haladásnak valóságos arzenáljai; bennük van felhalmozva mindaz, a mit valamely korban az emberi ész és emberi kéz mint az adott viszonyok közt egyáltalában elérhetőt kigondolhatott és megalkothatott. Falaik közt van leszűrődve az emberi tudás eredményeinek és az emberi tehetség termékeinek az az objektív összesége, a mit a legkiválóbb elmék egész sora, az irodalom, a művészet, a tudomány, a technikai vívmányok stb. terén fölhalmozott. Ők a kultúra középpontjai, a tudás, haladás és felvilágosodás szelleme belőlük árad, belőlük sugárzik a vidékre is és egészen helyesen fogta fel városaink kulturális jelentőségét egyik régebbi írónk:

Hetényi is, a ki akadémiai pályamunkájában¹ azt mondja, hogy »a városok nemcsak tükrei a nép műveltségének, hanem elsőrangú és hatalmas eszközei is.«

Mindezek mellett nálunk a városoknak a magyar nemzeti állam kiépítésében is fontos és dicsőséges szerep jut: a magyarság diadalmas terjeszkedése, a népességnek nemcsak érzésben, de nyelvben is magyarrá válása a gazdasági és szellemi életünk középpontjait alkotó s állami létünkben a népességük számbeli erejénél tetemesen nagyobb súlyú városokban halad legrohamosabban. Íme:

	az anyanyelv szerinti szaporodás (+) vagy fogyás (—) százalékban 1880-tól 1900-ig	
	a magyar	a nem magyar
a járások népességében	+26,5	+ 11,8
a rendezett tanácsú városok népességében	+38,8	— 1,9
a törvényhatósági jogú	+85,6	+ 4,6
a törvényhatósági és rendezett tanácsú városok népességében együtt	+62,6	+1,7

Ez arányszámok mellé, a melyekből a városi népességben a magyarság hatalmas gyarapodása mellett az idegen ajkúak stagnálása világosan látható, még csak a városainknak a magyarság terjeszkedésében jutott osztályrész nagyságát élénken megvilágító azt az adatot állítjuk, hogy húsz esztendő alatt összes városainkban a magyarok száma 850 ezerrel lett több, a nem magyaroké meg csak 13 ezerrel.

Végezetül összefoglalva mindazt, a mit a városok jelentőségéről és hatásáról előadtunk, egészben véve azt mondhatjuk, hogy — mint majdnem mindenütt — a városok életében és hatásaiban is együtt jár a fény az árnyékkal. A vidék munkáskezeinek a városi középpontokba tömörülése nélkül elérhetetlen maradt volna a legújabb kornak az a mesébe illő gazdasági és szellemi föllendülése, a mely milliók megélhetését, az emberek egyenlőségét hirdető demokratikus eszmék terjedését, a kultúra áldásainak szertehordását s az emberiség haladásának történetében új meg új korszakok megnyitását² biztosítja. Nincs benne

¹ *Hetényi*: Honi városaink befolyásáról nemzetünk kifejtésére és csinosbulására. A m. tud. akadémia történettudományi pályamunkái. I. K., Buda, 1841.

² „Mint minden egyéb tekintetben, a politikai alkotás, szervezés e reform tekintetében is, nagyvárosokból indult ki mindig és mindenütt a kezdeményezés, s ezekben ülte az államrendező emberi szellem mindig első s korszakokat nyitó diadalait.” (*Kautz*: A városok keletkezésének, átalakulásának és fejlődésének törvényei. Budapesti Szemle 1882.)

kétség, hogy a vidék szülötteinek a városban végzett munkájukért a város anyagi ellenszolgáltatáson kívül kiműveléssel, kicsiszolással fizet, részeseivé teszi őket az emberi kultúra, a haladás kincseinek. A szülőföldjükre visszatérő vidékiek, a sajtó, a közlekedés eszközei révén a művelődés a városokból határaikon túlra is kisugárzik és így nemcsak önmagukban, falaik között egyesítik az emberi ész legnagyobb vívmányait, de a műveltség vidéken való terjedésének is apostolaiává válnak. Csakhogy az anyagi és szellemi téren elért emelkedésnek és haladásnak — mint láttuk — gyakran erkölcsi hanyatlás, a moralitás sülyedése az ára. A vidék egyszerű tanulatlan fiai a városokban a művelődéssel együtt az erkölcstelenség csiréit, az igényeknek mértéken túl való csigázására való hajlandóságot is magukba szívják s a félműveltség veszedelmes következményekkel járó mótelye is megfertőzi őket. Ha azonban helyesen akarunk ítélni, két dologról nem szabad elfeledkeznünk. Az egyik az, hogy a városi élethez ma tapadó káros következmények nem föltétlen és szükségképpen való járulékaik a városi életnek, sőt ellenkezőleg legnagyobb részüknek véget vethet a városok jogi és erkölcsi rendjének észszerűbb és tisztességesebb szabályozása, a melynek megvalósulását a jobb belátástól, tisztultabb felfogástól és bölcsébbé tévő tapasztalástól a jövőben joggal várhatjuk. A túlszűfolt lakásokat pl. a városok határain túl lakást lehetségessé tévő gyors és olcsó közlekedés és munkáslakások építése meg — természetesen — kellő egészségügyi felügyelet, a testi gyengeséget a játszóterek, szabadnapok, egészséges, testedző játékok és sportok, az osztályellentéteket a humanitarizmus, mindkét fél érdekeinek kölcsönös belátása és méltánylása szüntetheti meg — és így tovább.) A másik dolog pedig, a melyről elfeledkeznünk nem szabad, az, hogy dicséretünk vagy gáncsoljuk bár a városok életét, a társadalomgazdasági fejlődés eredményei ök, a melyeket elenyésztetni nekünk, a kik csak epizód szereplők vagyunk a fejlődés nagy folyamatában, nem áll módunkban. Csak azt tekefük, hogy kinövéseiket lenyesegezzük, hasznaikat és áldásos gyümölcseiket szaporítsuk s ezzel a városokat nemcsak a tudásnak és haladásnak, de az erkölcsi élet magasabb rendjének is színtereivé tegyük.

Dr. Kenéz Béla.

SZEMLÉK.

A modern erkölcsstudomány.

La morale et la science des moeurs. Par L. Lévy-Bruhl. Deuxième édition, revue. Paris. Alcan, 1904. 293 l.

Már több ízben hivatkoztam erre a könyvre, de e munka jelentősége oly nagy, hogy hiba volna vele külön nem foglalkozni. Szerző ugyanis sokkal többet nyújt, mint a mennyit a könyve címéből az olvasó talán következtet: világos képét nyújtja a szociológia ama krízisének, melyre már többször volt alkalmam rámutatni ezeken a lapokon; kimutatja eme krízis történelmi előzményeit s tiszta s meggyőző okfejtéssel jelöli ki a jövő fejlődése irányát. Egy szóval szerző a tudományos szociológia valóságos programját adja, még pedig az igazság szabatos és egyszerű nyelvén.

Szerző azt tartja, hogy kutatásai s következtetései őt úgy szólván teljesen a Durkheim álláspontjára vezették, melyről már volt alkalmam beszámolni. És az igaz is annyiban, hogy Durkheim is aláírná szerző számos alapvető tételét: viszont véleményem szerint igen jelentékeny eltérések is vannak közöttük, melyeket abban lehet összefoglalni, hogy szerző ment Durkheim scholastikus és metafizikus hajlandóságaitól, melyek őt gyakran a komplikált, az észszerűtlen, a misztikus felé vezetik.

Mindenekelőtt lássuk a megegyezéseket közöttük. És itt nem tehetek jobbat, mint azt, hogy idézzem szerző néhány főmegállapítását, melyek fényt fognak vetni a modern szociológia szellemére. (Az olvasó látni fogja, hogy szerző ugyan többnyire erkölcsstudományi problémákkal foglalkozik, ele azok természetszerűleg kiterjeszthetők a szociológia egyéb ágaira is.)

Senki nem improvizál a fizikában, kémiában vagy fiziológiában: a legszerencsésebb lángelmének is szüksége van hosszú előtanulmányokra. S mindenek felett senki sem állítja, hogy egy csapásra megoldhatja azokat a kérdéseket, melyekről a tudósok véleményei eltérnek. De a szociológus még mindig improvizál és még a műveit közönség is meghallgatja ezeket a többé-kevésbé szellemes megoldásokat, melyeket eléje terjesztenek ama vita tárgyát képező fő problémákról. Előzetes, speciális kutatások nem látszanak nélkülözhetetleneknek. Az egyszerű józan ész, a pszichológiai elmélyedés, a dialektikai finomság, melyekhez képzelőtehetség s némi olvasottság járul, elegendők lehetnek. Miért? Mert, minthogy a társadalmi tények mindig öntudati állapotokban verődnek vissza, hallgatólag feltételezik, hogy közvetlenül megérthetjük azokat.” (118., 119. l.)

Pedig nem is nagyon mély töprengés elég ahhoz, hogy belássuk, hogy öntudatunk tényei — még ha megbízhatók volnának is — nem fejezik ki, *de nem is fejezhetik ki* ama társadalmi törvényszerűségeket, melyek kutatása a szociológia feladata. Mert, mint szerzőnk mondja:

„Még ha saját öntudatunk analógiájára támaszkodva el is érhetnők az erkölcsi tünemények hű restituczióját, *alanyilag* tekintve azokat, még akkor is megmaradna az a feladat, hogy megismerjük ama törvényeket,

melyeket ezek a jelenségek uralnak, az objektív vagy szociológiai szempontból tekintve azokat. Ezeket a törvényeket csak egy objektív elemzés derítheti fel s némely esetben a szigorú és jól megállapított statisztika nélkülözhetetlen. Az öntudat nemcsak nem adja ezeknek a törvényeknek a formuláját, de még létezésükről sem értesíthet bennünket. A társadalomtudománynak ép az a feladata, hogy kikutassa őket.* (120. l.)

Mert ugyan mit mondhat az egyes ember öntudata a társadalom életéről, annak szerveiről s ezen szervek változásairól? Mit mondhat ama társadalmi feltételek fejlődéséről, melyek az egyéni akaratokat determinálják? Pedig ép ezeket akarjuk ismerni. Bár — szemben szerzővel — azt hiszem, hogy az emberi természetet az *eddigyi kutatások is már* kellőleg dokumentálták, hogy az emberi természet fundamentális tendenciáiban az emberi társadalom derengése óta változatlan maradt: úgy másrészt ez a legáltalánosabb vegetatív boldogságtörekvés egyáltalán mitsem mond a társadalmi törvényszerűségekről, melyek az emberi masinát a legkülönbözőbb irányba hajtják. Mit mondhat az egyéni introspekció az árák alakulásáról, a család fejlődéséről, a vallási szerkezet s az öngyilkosság közötti összefüggésről, a búaárak s a szaporaság közötti kapcsolatról, a cooperatio fejlődéséről, az osztályharc változó formáiról, az életkorok társadalmi hatásairól, a különböző kultúrák egymásra hatásáról, új kultúrák születéséről vagy a régiek haláláról . . . szóval a *szociológiai tulajdonképeni problémáiról*? Semmit vagy legfeljebb — szerző élelméjű megkülönböztetése szerint — meg akar *érteni* dolgokat anthropomorfi emberi nyelven (miként a régi természettudomány) a helyett, hogy *megismerni* igyekeznék azokat az objektív kauzalitás fényében.

Erről a veszedelmes *megérteni* akarásról, a *megismerés* utáni törekvés helyett, szerzőnk egy klasszikus példát hoz fel. „Ha Demokritosnak igaza volna — mondotta Aristoteles a nehézség kérdésében — az összes testek ugyanazon gyorsasággal esnének a légüres térben. Ez a következtetés pedig abszurd.”

Így járnak el még ma is azok a szociológusok, kik egyéni öntudatok állítólagos tényei alapján vonnak kétségbe jól megállapított társadalmi törvényszerűségeket.

Ha a lélektani introspekció a szociológia utolsó szava volna — mondja helyesen szerző — alighanem felhagyhatnánk művelésével, mert nagyon kérdéses, hogy valami újat hozzátehetnénk-e azokhoz az eredményekhez, melyeket pl. a görögök nagy gondolkodói ezen a téren elértek. Másként áll a dolog, ha tényekre s ismeretekre építünk: akkor nyilvánvaló, hogy ma a szociológus uralma a társadalmi törvényszerűségek felett *szükségkép* nagyobb, mint a milyen a Platóé vagy Aristotelesé volt.

Szerzőnknek nem kerül nagy fáradságába ezeket a tételeket az erkölcs szférájában bizonyítani. Itt csak végső konklúzióját akarom idézni, melyre az erkölcsi fejlődés kérdésében jut s melyet én szerencsés ellentétben állónak látok lenni a Durkheim-iskola felfogásával.

„A társadalmi igazságosság tényleges haladása nem tulajdonítható tehát az igazságosság egy előzetesen kialakult felfogásának az emberek elméiben. (Ez annak nem döntő oka, de még főoka sem.) Kétségtelen ugyan, hogy mikor valami haladás mutatkozik az erkölcsökben vagy a törvényekben, azt már egy ideje s néha jó nagy ideje követelte egy bizonyos számú öntudat. De honnan jó az, hogy ezek az öntudatok annak szükségét érzik? Nem azért, mintha egy új következtetést vontak volna le az előzetesen megállapított igazságosság formulájából; ugyanis ez a következtetés miért jelentkezett volna ép ebben a pillanatban s miért nem előbb? Az ilyen dedukció csak látszólagos tehát.

A valódi tény, melynek ő absztrakt kifejezése, legtöbbszörre valami mély változás a társadalmi jelenségek egy más sorozatában, csaknem mindig a gazdasági sorozatban . . . Semmi kétség másrészt, hogy ha egyszer a gazdasági átalakulás megkezdődött, a megvalósítandó jobb igazságosság eszméje hatékonyan hozzájárul a mozgalom gyorsításához. De maga ez az eszme nem született volna meg s főleg nem fejlődhetett volna ki, nem tehetett volna elegendő erőre szert ahhoz, hogy milliók hozzájárulását maga után vonja, ha a feltételek összessége, melyben a társadalom él, nem hívta volna azt életre. A mily nehéz a történelmi materializmust támogatni, ha a társadalmak minden fejlődését a gazdasági életnek akarja alárendelni, annyira igaz, hogy a társadalmi jelenségek egyetlen sorozata sem — az erkölcsiek s a jogiak nem inkább, mint a többiek — fejlődik függetlenül a többiétől.” (218., 219.)

Ebben a végkövetkeztetésben én nevezetes eltéréseket látok a Durkheim-iskola néhány alapvető felfogásából és ezek az eltérések nekem igen szerencséseknek látszanak, ha néha kissé túl óvatosan vannak is kifejezve. Különösen ezekben a pontokban:

1. A misztikus tömeglélektani magyarázatok helyett kifejezésre talál az az igazság, hogy a társadalmi struktúrában beállott változás nem a kollektív psyche, de az egyéni öntudatok útján fejeződik ki.

2. Elismerésre talál a történelmi materializmus alap gondolata, mely szerint a fejlődés és a változás döntő tényezője a gazdasági.

3. A történelmi materializmus megtalálja korrekcióját az összes tünemények interdependenciájának hangsúlyozásával.

A Durkheim-féle oly vague és bizonytalan kollektív érzelmek így végső elemzésben visszavezetődnek a szükségletekre s az ezen szükségletek kielégítésére szolgáló ismeretekre.

Nem kevésbé szépek s szerencsések szerzőnek gyakorlati megfontolásai is. Gyönyörű perspektívákat nyújt a jövőre, melyben a politika a szociológiai elméleten alapuló gyakorlati művészet lesz, úgy miként az orvostudomány az élettani tudományok alapján. Ha az objektív módszer segítségével meg fogjuk állapítani a társadalom törvényszerűségeit: bizonyos főkig hatalmunkban lesz a fejlődés némely nehézségeit elhárítani, némely bajokat orvosolni avagy a kialakulás tempóját gyorsítani.

Az itt sovány vázlatban bemutatott gondolatokat s törekvéseket szerzőnk hatalmas s meggyőző dialektikával tárgyalja. Azért minden fiatal kutató haszonnal s ékezzettel fogja olvasni s el fog kerülni általa nem egy ballépést.

J. 0.

Nietzsche levelezésének új kötete.

A Goethe által minden német — nem, minden kultúrember — számára klasszikussá avatott földön, Weimar egyik kies magaslatán, a Berka felé vezető úton egyedül, szabadon, egyszerű és nemes méltóságban emelkedik a Henry van de Velde művészi kezétől épült „Silberblick”-villa. Kegyeletes hely ez is. Itt élte Nietzsche utolsó éveit, „hetedik magánosság”-át halálra fáradva, az időnek előtte kiégett és már néma vulkán. Innen, a széles ablakokból követték merev szemei — a lélek megtört, fátyolos tükrei — az ég pereméről lebukó bíboros királyt, nagy szerelmét, a napot. S végre, oly sokára, itt halt meg az élő-halott. De az a ház nemcsak egy szegény beteg utolsó, szomorú menedéke, hanem egyszersmind élete művének kultúrtemploma is volt, s ma még fokozottabb mértékben az. A hú nővér, dr. Foerster özvegye itt rendezte be a Nietzsche-archívumot, a mely a mellett, hogy benne őrzik a Nietzsche-re vonatkozó emlékeket, a legnagyobbtól a

legapróbbig, egyforma szent kegyelettel, valóságos irodalmi és tudományos központ, a melyből a hozzáértő nővér és egy kis csapat lelkes hívő és tudós szorgalmából évről-évre vastkos kötetek szállnak a világba, majd hátrahagyott műveket, majd variánsokat, a művész-filozófus műhelyében lehullott forgácsokat, majd kimerítő életírást, majd a levelezéseket tartalmazván. Mosolyogjon e buzgalmon, mint túlságosan, a filiszter; *ha* túlság, a szeretet és kegyelet túlsága az, a mely tiszteletet parancsol a nagy emberek minden tisztelőjének. Vajha minden átlagon felüli ember dolgai ily ápoló gonddal őriztetnének. Mennyire öregbednék ismeretünk, megértésünk, átérzésünk egy Shakespeare, Petőfit, Aranyt illetőleg, ha pályájukon, vagy még igen közel halálukhoz ily hű Bothwelljeik örködték volna minden nyomuk fölött.

Mint mondtunk, az archívumnak köszönhetjük Nietzsche levelezését is. Eddig három teljes kötet jelent meg belőle. Az első ifjúkori barátaival (Pinder, Krug, Deussen, Gersdorff stb.), a második mellette sokáig kitartott fegyvertársával Rohde Erwinnel folytatott korespondenciáját tartalmazta, a harmadik kötetnek a múlt évben megjelent első felében volt nagyérdekű levélváltása atyai nesztorával Ritschllel, Burckhardt Jakabbal, Taine-nel, Keller Gottfrieddel, a wagnerista Stein-nel — kiben, oly hiába, *a* tanítványt remélte — s hírneve hathatós előmozdítójával Brandes Györggyel. Nem ez a helye annak, hogy e kötetekre visszatérjünk, csak a legújabb félkötetről szeretnénk röviden beszámolni.*

Bárhogyan vélekedjünk is némely pszichológus efféle kategóriáiról, elvitathatatlan, hogy Nietzsche a muzsikus-típushoz tartozott. Ennek bélyege, lelke ily struktúrájának jellemző kinyomata, rajta van csaknem minden műven első bölcséleti művétől kezdve himnuszaiig és utolsó, pattant hűrből fakadt, vásott hangú, rapszodikus gondolatszilánkjaiig. De a szó szoros értelmében is muzsikus volt — jó-e, rossz-e, ezt most nem kérdezzük — muzsikus gyermekéveitől kezdve végig, elméletben és gyakorlatban, mint műélvező, műalkotó és reprodukáló.

A szürke filológusnak a nagy világba lépése, a Stendhal szerint oly szükséges első skandalum és duellum: a „Tragoedia születése”, ez a filológiából, filozófiából és muzsikából összealkotott kentaur tulajdonképen hírnöke első módszerének, muzsikus-ambíciójának: a szó, a hang művészetével, finom árnyalataival napvilágra hozni oly finom lelki folyamatokat, a melyek az értelemnek igen nehezen hozzáférhetők, s a melyeket lelkünkben adaequat módon a zene rezegtet meg. Nem csoda tehát, ha őt első sorban muzsikusok kezdték méltányolni és megérteni: Wagner Richard, Bülow, Senger Hugó, Gast Péter, Fuchs Károly stb. Becsmérlés volna érdeklődésüket csak annak a rovására írunk, hogy benne Wagner-agitátort reméltek. Egyszerűen lelki rokont láttak benne, azonosan differenciált lelket éreztek ki hangjából. Innen szimpátiájuk.

A Wagner-viszony, ez a „bolygócsillag-barátság”, most nem tartozik ide. De mondjunk pár szót a Bülow-val való érintkezésről. Bülow, a nagy dirigens, tizenkét éves korától haláláig istenítője, önfeláldozó fegyverhordója Wagnernek. Természetes tehát, hogy Nietzsche, a ki már 18 éves korában (1862-ben) Bülow mestéri zongorakivonatóból rajongva játszsza a Tristan-t, a triebcheni évek alatt Wagner

* *Friedrich Nietzsche's Briefwechsel mit Hans von Bülow, Hugo von Senger, Malwida von Meysenbug.* Herausgegeben von Elisabeth Förster-Nietzsche und Peter Gast. Berlin und Leipzig. Schuster und Loeffler. 1905.

személyes bűvös körébe kerülván, áhítva keresi az összeköttetést Bülow-val is. Első nagyobb művét a „Geburt der Tragödie”-t elküldi neki. Bülow meghatva a közös mesternek hozott dicsőítő áldozattól, egész sereg példányt küldet magának, hogy művészi utazásain osztogassa a Wagner-barátoknak, s engedelmet kér Nietzschetől, hogy Leopardi-fordítását neki ajánlhassa. Majd személyesen is találkoznak, Baselen s Münchenben az 1872 június 28—30-iki Tristan-előadás alatt, a mely Bülow karmesterségével Nietzsche-nek, levele szavai szerint, élete legfenségesebb művészi benyomásához adott hozzáférést. Sőt Nietzsche — későbbi bánatára — nem elégedett meg a szavakban kifejezett hálával: egy zeneművel, valami „Manfréd” című szimfonikus meditációval vélt a mesternek kedveskedni. De megjárta. Bülow istenigazában lefordta. Szeretnők e levelet (351. o.) szó szerint lefordítani, mert Bülow példátlan őszinteséggel beszél. Bámulja a „tudomány lángeszűen teremtő képviselőjét”, de — „in materia musices megszűnik az udvariasság — kijelenti, hogy a meditáció „a legszélsőbb fantasztikus extravagancia, a legkietlenebb és legzeneellenesebb holmi. Többször kérdeztem magamtól, hogy nem tréfa-e az egész; talán az u. n. jövő zenéjét akarta parodizálni. Nem tekintve a pszichológiai érdekét — mert az ön zenei lázszüleményéből szokatlan, minden eltévelyedése mellett is distingvált szellem érezhető ki — meditációja zenei szempontból csak oly értékű, mint egy büntett a morális világban. . . Ha csakugyan szenvedély hajtja, hogy a zene nyelvén szólaljon meg, elengedhetetlen, hogy e nyelv első elemeit elsajátítsa: egy wagneri hangokra való emlékezésekben tobzódó fantázia nem lehet alapja a teremtésnek . . .” stb. Még érdekesebb azonban, hogy Nietzsche hiúságát nem sértette túlságosan ez a kemény beszéd. „Bülow levele megbecsülhetetlen nekem becsületessége révén. Olvasd el, neved ki, s hidd el, hogy magam is annyira megijedtem magamon, hogy azóta nem merek zongorához nyúlni” írja Rohdenek. A Bülowhoz intézett válaszában (353. o.) rokonszenves szerénységgel és bünbánattal igazolja magát. „Gondolja csak, hogy tehát eddig kora ifjúságotól fogva a legbolondabb illúzióban éltem, s hogy muzsikám nagyon sok örömet okozott nekem. Íme láthatja, hogy áll a dolog „elmém világosságával”, a melyről Önnek — úgy látszik — oly jó véleménye van. Probléma marad előttem, honnan ered ez az öröm? Van benne valami oly irracionális . . . Ön nagyon segített rajtam, ezt a vallomást persze még mindig némi fájdalommal teszem.” Vigasztalta őt azután Liszt kijelentése, hogy Bülow ítélete igen „desperátus” volt. Igaza van-e Gastnak, a ki a szimfóniáról egy orchesterelőadás után igen kedvezően ítél (347. o.), vagy nincs, ez most nem érdekel. Érdekel az, hogy Nietzsche teremtő lelkének a zenei hangulatok, kompozíciók és reprodukciók végig hatalmas erőforrásai voltak. Sok év multán 1887-ből még egy zeneművet küld Bülownak, (Hymnus an das Leben). De ez nem felelt; valószínűleg ő sem tudta neki elnézni a Wagnertől való teljes elszakadást. Sohasem is látták többet egymást.

A Senger Hugó genfi zeneigazgatóval váltott levélből figyelemreméltó Wagner szerepének méltatása (378. o.).

A kötet túlnyomó részét a Meysenbug Malwidával folytatott levelezés foglalja el.

Meysenbug Malwida bárónő, a „Memoiren einer Idealistin”, „Individualitáten” stb. finomtollú írója, igen érdekes egyéniség volt. A hessen-casseli választófejedelem udvari marsalljának leánya egy ifjúkori szerelme révén 1848-ban szoros összeköttetésbe került a berlini forradalmárokkal, majd az orosz Herzen Sándorral, a „Kokolok”

(„Harang”) világhírű szerkesztőjével. Ennek leányát, Olgát leányává is fogadta, s e levelekben is megnyilatkozó, megható szeretettel nevelte egész addig, míg a kitűnő francia történetíró, Monod Gabriel neje nem lett. Nietzschevel, a kire őt barátónje, Wagner Cosima asszony tette figyelmessé, s a kinek első művét firenzei főrangú és kozmopolita társaságában lelkesen propagálta, 1872-ben a bayreuthi színház alapkölététele alkalmával ismerkedett meg, s azóta benső levélbeli összeköttetésben maradt vele, míg ennek szálát is elvágta 1888-ban a „Fall Wagner”, a melyet már a Nietzschehez annyira ragaszkodó agg hölgy sem tudott megbocsátani, mert hát Wagnerékhez mégjobban ragaszkodott.

Meysenbug kisasszony, a ki 28 évvel volt öregebb Nietzschenél, valóban anyai barátónje volt. Első ismeretségük idején közös reményekben egyesültek, hogy Bayreuthból, ebből az ismeretlen zugból, sugárzó kultúrcsillag lesz. Ép oly lelkesen támogatta a Wagner-akcióit, mint a „korszerűtlen elmélekedésekében az u. n. modern kultúrára tüzesen támadó Nietzsche”. Ekkor közös volt még világnézetük is: a Schopenhauer bölcséletén alapult, de azzal a módosulással, hogy végperspektívájuk nem az ő nirwanájába, a pusztaságba merülés, hanem az életnek, borzasztóságai dacára is erős akarása, belemerülés a természet mély és egységes nézésébe, új erők merítése a természet örök s teremtő erejéből (397. o.). Jellemző a 70-es évekre, mily erőt vesz a lelkeken a schopenhauerizmus. E levelezésben is látjuk áldozatait, az egyik Nietzsche kedvenc és úgy látszik, szép tehetségű tanítványa, a novellairó Brenner, a kit időnek előtte teljesen tönkretesz e filozófia Medúza-feje, a másik Herzen Olga, a ki szintén egész passzív teremtés (405. és 504. o.). Meysenbug és Nietzsche szerencsére heroizmusokkal és termékeny aktivitásukkal leküzdötték e szigorú és fenséges, de egyoldalú világnézet öklökös veszélyeit.

Végigvonul azután a két nemes lélek intim és emelkedett szellemű levelezésén egész életük, s Nietzsche egész evolúciója, a melyet Meysenbug, ha nem is mindig értett meg teljesen, a nők finom ösztöneivel iparkodott átérteni. Már 1873-ban, a Nietzsche-keltette első megdöbbenés után írja neki: „Igen, szegény barátom, Önre most már menthetetlenül rászakadt azok sorsa, a kik hazátlan, kiközösített idegenek a nagy művelt világban, s a kik csak ott vannak odahaza, a hol magános hegytetőn, csillagos éjszakákon a szellemek szavai hangzanak a magánosságon át...” (452. o.) Vagy mily szép közelségre mutat a magános „immoralista”-t vigasztaló szava 1888-ból (637. o.): „Tévedés, vagy paradoxon Öntől azt mondani, hogy abban a szerencsében részesül, hogy minden gyenge és erényes ellene van. Az igazán erényesek éppen nem gyengék, sőt ők az igazán erősek: a hogy a *virtus* szó eredeti fogalma is mutatja. S Ön eleven czáfolata ennek, mert Ön valóban erényes, s azt hiszem, példája, ha az emberek igazán megismernék, jobban meggyőznék őket, mint könyvei. Mert mi a valóban erényes élet? Egy nagy eszme, egy ideál kedvéért állhatatosan elviselni az életet minden nyomorával, s azt a vak ösztön (akarat) szolgátságából a megismerés által az önmeghatározás szabadságába menteni. Ezt tette Ön s más formában ugyanazt érte el, a mit egy korábbi világnézet szentjei tettek. Hogy Németországban az emberek most a *hatalom* bálványá előtt térdelnek, az mindenesetre szomorú, de megjő az ideje, a mikor a német szellem is újra ébred. S ha nem? Akkor az emberiség továbbfejlődése más fajokra megy át, mint a hogy Ön már Dániában és Amerikában látja...”

Meysenbug persze Nietzsche első korszakát értette meg legjob-

ban. A „Schopenhauer, mint nevelő” és a „Wagner Richárd Bayreutban” című elmélkedések maradtak bibliái. S a mikor Nietzsche 1876-ban, a körében töltött sorrentói félév s isszonyú lelki krízis után istenhozzádot mond első korszakának, a geniekultusznak, a Wagner- és Schopenhauer-imádásnak, hogy „jéghideg gondolatok”-at termeljen, a mikor nekiindul a minden szellemszabadító Golgothájának, s vakmerően kísérti erejét a gondolat szédítő csúcsain: Malvida anyai szeretete ugyan nem, de megértése bizonyára fogy. Igazán fájdalmas azután olvasni, a mikor Nietzsche, tiszta átlátással, de bizonyosan roncsolt idegei beteg ingerültségével túlságosan igazságtalanul szemére hányja neki, hogy nem érti meg őt és feladatát: a minden érték átértékelését (650. o.). Pedig annyira beavatta nagy terveibe, eszméi vajúdásába s reményeibe! (I. 467., 581—590., 613—620., 641—649. o.) Ezek a lapok a legmeghatóbbak; bepillantást engednek Nietzsche lelkének legmélyebb redőibe, szenvedéseibe s páratlan heroizmusába, az *amor fati*-jába, a mely sokáig megmentette az elmerüléstől.

Nem, Meysenbug Malwida sem volt Nietzsche teljesen értő társa. S azután megmondotta Nietzsche: „Nur wer sich ewig wandelt, bleibt mit mir verwandt”. Már pedig ez Meysenbugnak biológiai lehetetlenség volt. Öreg asszony, 56 éves volt már, a mikor a 28 éves Nietzsche megismerte; világnézete megállapodott — csaknem azt szeretnők mondani — megkövült. Magas szelleme szárnyának akkor sem lehetett volna elég rugékonysága és elég erős röpte, ha még kongenialisabb lett volna Nietzschevel.

Így nem tehetett egyebet, minthogy édes fiaként szerette mindig. S Nietzsche hálás szívvel érezte ennek ritka melegét: „Egyike a legmagasabb motívumoknak, a melyet csak ön által sejtettem meg, az anyai szeretet az anya és gyermeke közt való fizikai kötelék nélkül; a *caritas* egyik legfenségesebb megnyilatkozása”. Hálás szívvel emléket is állított neki a Zarathustrában. „A hazatérés” (Die Heimkehr. Zar. 269. o.) első bekezdései reminiscentiák az anyai barátnőre. E szavakat „ki volt az, a ki egykor viharos szélként elrohant tőlem” valamikor Meysenbug Malwida használta a Sorrentóból szökő Nietzschevel szemben.

Az örökké beteges, megtört matróna megélte a hihetlent. 84 éves korában, 1900-ban vette az egykor oly daliás, s oly időelőtt nyomorultul összerokadt barátja — gyermeke halálának híret. Egy babérágat küldött ravatalára Sorrentóból s néhány szép lapot szentelt neki „Egyéniségek” című essay-kötetében.

A tisztán ideális viszonyok egyik megható okmánytára ez a kötet.

Wildner Ödön.

Demokrácia és Természettudomány.

(C. Bouglé: *La Démocratie deoant la Science. Paris. Félix Alcan. 1904.*)
Miután néhány évvel ezelőtt a demokrata eszmék keletkezésének okait megvizsgálta volt, (*Les idées égalitaires.*), Bouglé ezen új könyvében nagyobb és általánosabb feladatot tűzött maga elé. Azok a támadások, melyek a fejlődő demokráciát újabban a természettudományok nevében érik s a melyek Lafargue szájába ezeket a szavakat adták: „Ma a tudósok darwinistákká lettek és ezt a darwinizmust a burzsoázia érdekében használják fel. Ma a munkásosztályt nem ítélik el többé az Isten nevében a nyomorúságra, hanem a tudomány nevében

ítélik el”, szerzőnket arra indítják, hogy rendszeres kritika alá vegye mindazokat az ellenvetéseket, melyeket a modern természettudományi eredmények alapján a demokrata törekvések ellen intéztek.

E támadások és ellenvetések három főirányból történnek: „Az élő lények tökéletesedése onnan áll elő, hogy a gyöngék eltűnnek az erők előtt, — hogy az egyének tulajdonságai bevésszódnek a fajba, — hogy a szervezetek elemei megállás és visszatérés nélkül speciálizálódnak. Három szóban: a differenciáció, az átöröklés, a verseny — íme az általános haladás érez őrei. Most már nem végzetyszerű következménye-e az egyenlőségi logikának az az irányzat, mely mindent kiegyenlíteni, összevegyíteni, elsimítani akar? A kasztoktól való izonya és az emberi személyiség iránti respektusa folytán a demokrata szellem oda jut, hogy lenézi a szervezetek egészségének nélkülözhetetlen feltételeit. Azok tehát, melyekre ez a szellem ránehezedik — és ilyenek napjaink nagy organizmusai, a modern társadalmak — nemsokára paralizálva lesznek. Minthogy ellenálltak a természetnek, azok a nemzetek, melyek engedni fognak a demokráciának, ki fognak töröltetni a történelemből” (284. 1.) Szóval a demokrácia természettudományi ellenségei a modern világnézet három nagy törvénye nevében veszik fel a harcot az egyenlőség! törekvések ellen: a létért való küzdelem (Darwin), a szerzett tulajdonságok örökletessége (Lamarck) és a munkamegosztás (Milne-Edwards) elve alapján.

Bouglé rendszeresen megvizsgálja az ezen törvények alapján megkonstruált összes anti-demokrata elméleteket, a „szociális darwinizmust”, az „organikus elméletet” és az „anthroposzociológiát” s a tőle megszokott tiszta és világos modorban kimutatja, hogy ezek a „természettudományi érvek” vagy már önmagukban rosszul lettek felállítva vagy rosszul lettek a társadalomra alkalmazva, hogy azok a demokratikus törekvések lényegét nem érintik. A természettudomány szerzőnk szerint nem beszél a demokrácia ellen, de mellette sem mondja ki a döntő szót.

„Következtetéseink ha nem is parancsolók, de legalább emancipálóok. Felszabadítják társadalmainkat a természettudományi megszállás alól. Figyelmeztetik őket, hogy senkinek sincs joga egy *soi-disant* tudományos morál nevében elbátortalanítani a szellem törekvéseit: az út szabad.” (303. 1.)

Ezen a szabadá tett után most már szerzőnk szerint a természettudományi előítéletektől felszabadult *sui generis* szociológiának kell tovább haladnia, annak a szociológiának, mely analógiák helyett a társadalmi realitás gondos tanulmányozásába mélyed. Bouglé azt hiszi, hogy a demokráziáról a darwinizmus, lamarckizmus vagy milne-edwardizmus helyett többet tanulhatunk meg a Sumner-Maine, a Lecky, a Tocqueville s az Ostrogorski speciális kutatásaiból.

Ez a vélemény nem lephet meg minket oly író tollából, ki ezt tartja: „Ekként a demokrata szellem, mely nem rég tiltakozott az

ellen, hogy a természetet engedelmesen követi, most ki fogja jelenteni, hogy azt tényleg túl akarja haladni. Majd engedve, majd elenállva, néha úgy lászik, mintha azt mondaná az élet tudományának: „Alkalmazom törvényeidet”, máskor meg: „A te törvényeid nem alkalmazhatók ream”. Ez egy *Noli me tangere, egy fiat voluntas után.*” (288.)

Hát ez szépen van mondva, slágeresen és verve-el, méltóan valakihez, kiben Jaurés utódját várják sokan, de a természettudományi determinizmus neheztelve fogja csóválni fejét e gögös anthropomorb beszéd hallattára, mely abból, hogy mindeddig rosszul alkalmazták a természet törvényeit a társadalomra, azt következteti, hogy az emberi ész félreteheti azokat olykor, néha pedig magára öltheti.

Jászi Oszkár.

Észrevételek

Dr. Hubert Emil úr „A művészi zene népszerűsítése” című cikkének azon részére, melyben „A hegedűjáték és tanítási módszere” című könyvemet bírálja

A doktor úr művemnek a frazírozásról szóló részét támadja és korigálja is, még pedig a német Riemann-féle teória alapján.

Riemannt sokan ismerjük régóta; hogy miért nem tartok vele annak okai:

1. mert nem ismerek számottevő zeneszerzőt, ki követné,
2. mert nem tudok olyan kiváló előadó művésztől, ki Riemannosan frazírozna, hanem tudom azt, hogy művészeink úgy mint eddig, nagyon különféleképen frazíroznak — hál' Istennek! Hisz régi és becses szabadsága ez művészetünknek.

Ezért én nem követem könyvemben Riemannt és nem követnék mást sem, ki e szabadságot korlátozni próbálná, mert ennek gyakorlati sikere úgy sem lenne; hanem egész általánosságban csak ott mutatok ki frázishatárt, hol az legegyszerűbben és nyilvánvalóbban mutatkozik, u. m. dallamismétlődésnél és a dallamot mintegy megállító hosszabb hang vagy szünetjelnél; de hiszen én tudom, hogy ezek ellenére is lehet helyesen frazírozni, mert pl. pauzát ott is lehet tartani, hol az nincs kiírva.

S most lássuk az egyes gravameneket:

E példában a második ütemben kezdődik csak a dallamismétlés, más — frázishatárra mutató — körülmény a második ütem első

hangja előtt nincs, tehát onnan számítom az új frázis kezdetét; de jónak találnám még az alábbi módokat is:

mert ha e dallamot egy zenekar többféle hangszerei közt akármelyik fenti módon osztanám el, azt — úgy hiszem — a legtöbb jó zenész elfogadhatónak ítélné.

E második példában:

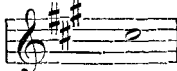

a doktor úr azt hibáztatja, hogy én a második frázist az elsőhöz nem hasonlónak mondom, mert ez csak körülírása annak. Erre az a

válaszom, hogy olyan alapos a körülírás, hogy dallamilag bizony egy az előbbihez nem hasonló frázis keletkezett. Hiszen a mi a körülírást illeti, e dallamot is pl.:

úgy vehetem, mint ezen egyetlen hang körülírását de dallamilag csak nem hasonló a két dolog. Különböznél e példát is különféleképp lehet frazírozni, csak úgy nem, a hogy a doktor úr jelzi, mert immusicalis volna. Ugyanily művésziellen a harmadik példán ejtett igazítás is.

A következő negyedik és utolsó gravamenre ezek után már csak annyit mondom, hogy egy frázis végső hangja lehet egyúttal kezdete is a következőnek, még Riemann szerint is.

Bloch József,
zeneakadémiai tanár.

Válasz;

Block tanár úr „Észrevételeire.”

„A doktor úr művemnek a frazírozásról szóló részét támadja és korigálja is, még pedig a német Riemann-féle teória alapján.” — írja a tanár úr.

Holott: „Hagyjuk ki kérem Riemann-t a játékból. Legyünk inkább Beethovenisták. Nézzük meg, mit szól Beethoven hozzá? Vegyük elő a partitúrát. . . .” — irtani és *tettem* én említett dolgozatomban.

De, hogy megismerjük a tanár úr álláspontját, nézzük, mi kifogása van a tanár úrnak Riemann teóriája ellen?

„Riemann-t sokan ismerjük régóta; hogy miért nem tartok vele, annak okai:

„I. *mert* nem ismerek számottevő zeneszerzőt, ki követné.”

No lám. Hát *ezért* . . . És hogyha a tanár úr ismerne olyan számottevő zeneszerzőt? Akkor a tanár úr is Riemannal tartana. De így, egyedül . . . nem.

De azok a számottevő zeneszerzők talán — ha nem Riemannak, hát — másvalakinek a frazírozási módszerét követik. És *ezért* ezt a másvalaki-féle frazírozási módszert követi talán a tanár úr *is*.

Nem. A számottevő zeneszerzők semmiféle frazírozási módszert nem követnek zeneműveik hangjegyberögzítésénél. Ők nem frazíroznak. Írják az egészet egyvégtében az értelmi tagoltság feltüntetése nélkül. Ezt rábizzák az előadóművészre. Feltételezik róla, hogy megérti így is azt az értelmes zenét.

Hogy ez így van, nemcsak én állítottam inkriminált dolgozatomban, de ugyanezt vallja a tanár úr is idézett műve 338-ik lapján: „A hegedűművekben nincsenek határozott jelekkel elválasztva egymástól az egyes frázisok és ezen szempontból nincs is teljesen frazírozott hegedűdarab.”

Már most összegezzünk.

A zeneszerzők nem frazíroznak. Ezt a tanár úr mondja.

A tanár úr azért nem követi Riemann frazírozási módszerét, mert a nem frazírozó számottevő zeneszerzők nem frazíroznak — Riemann módszere szerint. Ezt is a tanár úr mondja. . .

De még egyéb „érvet” is mond. Másodszor azért nem tart Riemannal, „*mert* nem tudok olyan kiváló előadóművészről — írja a tanár úr — ki Riemannosan frazírozna, hanem tudom azt, hogy *művészeink úgy mint eddig, nagyon különféle kép frazíroznak — hál’ Istennek!*”

A tanár úr hálálkodását teljesen értem. De hogy az alkotóművész is hálálkodnék, hogy művét előadóművészeink, „*úgy mint eddig, nagyon különféle kép frazírozzák*”, azt alig hiszem. Élvégre is, az az alkotóművész értelmes zenét komponált, melynek minden egyes mondatát, szavát, szótagját, hangját értelmesen tagolva, a legapróbb részleteiben is megállapítva hallja. De éppen mert olyan világosnak, természetesnek, szinte magátólértetődőnek érzi az az alkotóművész a lelkéből fakadt kompozíciót, azt hiszi, hogy más is ilyennek hallja, ilyennek érzi. A hangjegyberögzítés minuciózus pontosságát egyrészt ez a hit, másrészt hangjegyírásunk tökéletlensége és nehézkessége csorbítja. De mert az az értelmes zenét komponáló zeneszerző feltételezi arról az előadóművészről, hogy az értelmes zenét egyvégtében írva is megérti, ebből a bizalomból még nem következik, hogy az a zeneszerző nem irt értelmes zenét, határozott jelentésű zenét. Az az alkotóművész

vége is kifejezni akart valamit, közleni akart velünk valamit. Célja és érdeke tehát: *e határozott jelentésű* valaminek sikeres közlése.

Ha „kiváló előadóművészeink” ennek daczára is „nagyon különfélelekép” frazírozzák, „értelmileg” (?) nagyon különfélelekép tagolják azt a határozott jelentésű értelmes zenét, *akkor* bizony — minthogy a művészi zene nem *ibis-redibis* stílusban íródik — talán helyenként, *véletlenül* értelmes szókat, *önmagukban értelmes, de egymáshoz való viszonylatukban értelmetlen* szókat, sőt talán ugyanilyen mondatokat, egész periódusokat, de végeredményében mégis csak értelmetlenségeket játszanak össze.

De hogyan lehetséges akkor, hogy értelmetlenségeket összejátszó „kiváló előadóművészeink” játékukkal mégis „hatást” tudnak elérni? Eppenúgy lehetséges, mintahogy pl. Garrick meg tudta ríkatni hallgatóságát az — *ábéczé* elszavalásával. Az a „kiváló” zenevirtuóz „előadhat” egymással semmi összefüggésben nem álló *egyes* zenei hangokat, sőt bárminő zenei badarságokat olyan „édes” tónussal, annyi „hangszépség”-gel, olyan káprázatos „technikával”, hogy hallgatósága, melynek a művészi zene azonos az *Ohrenschmauss*-al, olvadozik a gyönyörűségtől. De azért az a „kiváló előadóművész” mégis csak értelmetlenségeket játszott.

De a tanár úrnak ám van még egy érve:
„*Hisz régi és becses szabadsága ez művészetünknek.*”

Hogy régi, az bizonyos. Valami Walther von Stolzing nevű „dilettáns” hajdanán hogyan-hogyanse egy dalt komponált:

*Morgenlich leuchtend in rosigem Schein,
von Blüth' und Duft
geschwellt die Luft,
voll aller Wonnen
nie eronnen,
ein Garten lud mich ein
Gast ihm zu sein.*

Sixtus Beckmesser, nürnbergi zeneakadémiai tanár úr aztán megfrazírozta és „előadta”:

*Morgen ich leuchte im rosigem Schein,
voll Blut und Duft
geht schnell die Luft; —
wohl bald gewonnen,
wie zerronnen, —
im Garten lud ich ein —
garstig und fein. —*

Ámde Bloch József, budapesti zeneakadémiai tanár úr nemcsak régi, de „művészetünk” *becses* szabadságának is tartja nürnbergi kollégájának főnnebbi előadóművészi eljárását.

Csak az a kérdés, hogy *kinek* becses az a „szabadság”? Mint láttuk, a zeneszerzőnek éppenséggel nem. A hallgatónak? Megint csak nem. Az értelem, a logika száműzése a zeneművészetből nem élvezetplusz, hanem élvezetbeli mínusz. *Ez* pedig nem lehet érdeke az előadóművésznek sem. Az az „előadóművész” ellenben, a ki az előadandó zeneműben latenter meglévő gyönyörtartalmat „előadásával” csökkenti, kevesbbíti, az *nem* előadóművész, hanem — egyéb. Hogy ezeknek a — nem előadóművészeknek „becses” ez a magukengedélyezte „szabadság”, azt könnyen megérthetjük.

„Ezért én nem követem könyvemben Riemant — folytatja Bloch tanár úr — és nem követnék mást sem, ki e szabadságot korlátozni próbálná.”

E kijelentés után még mindig marad két lehetőség: A tanár úr olyan valakit követ frazírozásában, a ki a fönnebbi előadóművészi szabadságot nem korlátozza. Vagy: A tanár úrnak saját külön frazírozási módszere van.

Mint a tanár úr itt következő nyilatkozatából kitűnik, ez utóbbi feltevésünk a helyes:

„egész általánosságban csak ott mutatok ki frázishatárt, hol az legegyszerűbben és nyilvánvalóbban mutatkozik.”

Es a hol az a frázishatár nem mutatkozik ilyen „legegyszerűbben és nyilvánvalóbban”? Ott a tanár úr sehogy se frazíroz, mert ilyenkor „további tudományos bonczolás”-ra lenne szükség, ez pedig — mint a tanár úr idézett műve 341-ik lapján megvallja — „alkalmatlan” lenne neki.

Igaz, hogy ezzel szemben Richard Wagner azt írja, hogy: „Wenn wir gehörig erwägen, von welcher einzigen Wichtigkeit es bei jeder musikalischen Mittheilung ist, dass die Melodie, werde sie uns durch die Kunst des Tondichters auch oft nur in ihren kleinsten Bruchtheilen vorgeführt, unablässig uns gefesselt halte und dass die Korrektheit dieser melodischen Sprache in gar keiner Hinsicht der logischen Korrektheit des in der Wortsprache sich gebenden begrifflichen Gedankens nachstehen darf, ohne uns durch Undeutlichkeit ebenso zu verwirren, wie ein unverständlicher Sprachsatz dies thut, so müssen wir erkennen, dass nichts der sorgfältigsten Mühe so werth ist, - als die versuchte Aufhebung der Unklarheit einer Stelle, eines Taktes, ja einer Note in der musikalischen Mittheilung eines Genius', wie des Beethoven's an uns; — . . . so soll man über keinen Takt einer Tondichtung, wie der Beethoven's, ohne deutliches Bewusstsein davon hinweggleiten, es sei denn, dass es uns nur darauf ankomme, zu ihrer Aufführung etwa so den Takt zu schlagen, wie dies gemeinhin von unseren ivohlbestallten akademischen Konzertdirigenten geschieht . . .” (Gesammelte Schriften. III. Aufl. Bd. IX. S. 251.) De Richard Wagner: az „dilettáns”; ő nem kompetens ebben a kérdésben. Ellenben Hiller és a többi taktustütő „Vierfüßler” (mint Wagner nevezi őket) igen.

De nézzük, hogyan, minő módszerrel frazíroz a tanár úr ott, a hol frazíroz, ott, a hol a frázishatár „legegyszerűbben és nyilvánvalóbban mutatkozik”. így:

Ezt az értelmi (?) tagolást könyve 339-ik lapján így okolja meg a tanár úr: „Itt az első ütem (!) külön frázis voltát csak az tünteti fel, hogy a második ütem (!) hozzá hasonló dallamképlet”.

Oh, tanár úr! Hát ha ezt a fönnebbi két „ütem”-et még másik ötféleképen fogja frazírozni, az eredmény nem lesz: két egymáshoz „hasonló dallamképlet”? . . . A tanár úr frazírozásának „megokolása” valóban méltó pendant-ja a frazírozásának — irtam én említett dolgozatomban.

A tanár úr ezt a világos beszédet nyilván nem értette meg mert jelen Eszrevételeiben megint csak ismétli a fönnebbi megokolást.

Csak most így fogalmazza: „E példában a második ütemben kezdődik csak a dallamismétlés, más — frázishatárra mutató — körülmény a második ütem első hangja előtt nincs, *tehát* onnan számítom az új frázis kezdetét.” Elemezzük csak egy kicsit ezt a „megokolást”.

„E példában a második ütemben kezdődik csak a dallamismétlés” — állítja a tanár úr. Mielőtt továbbtárgyalnánk, azzal kell tisztába jönnünk, hogy mit ért a tanár úr a „dallamismétlés” kifejezésen. A tanár úr maga megfelel rá könyve 337-ik lapján: „Frázis alatt a *dallam*-ot értik a modern teoretikusok.” A *dallamismétlés* tehát a tanár úr nyelvén *frázisismétlés*t jelent. Én már most azt állítottam dolgozatomban és állítom most is, hogy a kérdéses példában *nem* csak a második ütemben kezdődik a „dallamismétlés”, a frázis-ismétlődés; hanem kezdődhetik és kezdődik is *biz* az az *első* ütem *bármelyik* hangjánál (kivéve természetesen az első hangot!). Íme a bizonyosság:

Itt nem volt frázisismétlődés, „dallam“-ismétlődés?

Vagy itt:

Meg itt:

Vagy itt:

Aztán meg az alábbi *a-b-a-b* dallamismétlődések:

Vagy:

Látja, látja, „zeneakadémiai tanár” úr . . . Ezt pedig tudnia kellett volna ám. És ha tudta volna, nem írhatta volna könyvében, hogy „Itt az első ütem *külön* frázis voltát csak, *az tünteti fel*, hogy a második ütem *hozzá hasonló* dallamképlet”. És még mikor dolgozatomban világosan rámutattam e „megokolás” tarthatatlanságára, a tanár úr még akkor se értette meg. Ellenben a legnagyobb flegmával ismétli jelen Eszrevételeiben: *E példában a második ütemben kezdődik csak a dallamismétlés*, — más frázishatárra mutató — körülmény a második ütem első hangja előtt nincs, *tehát* onnan számítom az új frázis kezdetét.”

Bár nagyon valószínű, hogy a tanár úrnak „alkalmatlan” lesz, de mi azért — magasabb szempontoktól vezetettve — csak „bonczoljuk” szépen tovább a fönnebbi „megokolásf.”

A tanár úr szerint tehát: „a dallamismétlés”, a frázis-ismétlődés: „frázishatárra mutató körülmény”. Igen helyesen, tanár úr. De most jön a bibi: „más — frázishatárra mutató — körülmény a második ütem első hangja előtt nincs, tehát onnan számítom az új frázis kezdetét”. Hohó, tanár úr! Nem siklik ki a karmaim közül. Egyelőre még csak a régi frázisnál, a még előbb megállapítandó első frázisnál tartunk; nem az új frázisnál, nem a második frázisnál. Egyelőre még adósunk az első frázis, a mintafrázis megállapításával. A tanár úr előbb ezt akarta és ígérte megállapítani. Igaz? Igen. Hisz a tanár úr maga mondja: „más — frázishatárra mutató — körülmény (az első frázis határára, az első frázis végére mutató körülmény, tanár úr! Mert hiszen erről van szó.) a második ütem első hangja előtt (!) nincs, tehát” . . . az első ütem vége, utolsó hangja azonos az első-frázis végével. S ezt a dallamismétlődés alapján állapítja meg a tanár úr . . . Nehogy valaki tán még kételkedjék benne, a tanár úr maga mondja könyve 339-ik lapján, hogy „Itt az első (!!) ütem különfrázis voltát csak az *tünteti fel*, hogy a második ütem hozzá hasonló dallamképlet”. A tanár úr tehát könyvében is, jelen Eszrevételeiben is, az első frázist, a mintafrázist, a „dallam”-ot a frázis-ismétlődés, a dallamismétlődés alapján akarja megállapítani. Helyben vagyunk.

Láttuk, hogyha akármelyik hangcsoportot vettük is első-frázisnak, mindig „dallam”-ismétlődést, mindig frázis-ismétlődést kaptunk. Világos tehát, hogy a dallamismétlődés ténye az első frázis, a mintafrázis megállapításánál nem lehet „frázishatárra mutató körülmény.” A többi frázisnál, az ismétlődő frázisoknál igen; az elsőnél (a határ-megállapítás időrendjében elsőnél) nem. S ha valaki mégcsak annyit se tud, hogy a dallamismétlődés csak akkor frázishatárra mutató körülmény, ha az első frázist, a mintafrázist, a „dallam”-ot — a mely aztán majd ismétlődhetik — már előzőleg egyéb tünetekből megállapítottuk; s ha valaki mégcsak annyit se tud, hogy a dallamismétlődés alapján csak a „többi” frázist, csak a már ismétlődő frázisok határait lehet megállapítani, az „első” frázisét, a mintafrázisét nem; és az a valaki az első frázis, a mintafrázis, a „dallam” alakját, terjedelmét a dallamismétlődésből akarja megállapítani, mint a hogy a tanár úr cselekszi, akkor annak a valakinek *halvány sejtelve sincs a zenei értelmítágotás legelemibb törvényeiről*.

De eddig csak azt bizonyítottuk be, hogy a tanár úr frazírozásának rossz a megokolása. Azért még helyes lehet maga a frazírozás. Beethoven ezt írta:

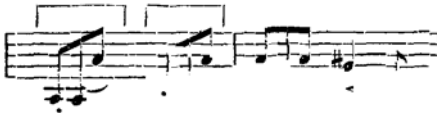

Bloch tanár úr megfrazírozza a saját külön frazírozási módszere szerint így:

Itt az első ütem külön frázis, mert a második ütem hozzá hasonló dallamképlet. Az első két frázis tehát ez lesz:

A további taktusok frazírozása már most igen egyszerű; az előbbiekből önként következnek. A fönnebbi második frázis három utolsó hangja ugyanis a következőkben „dallamisméltódik,” ez pedig „frázisathárta mutató körülmény.” Tehát:

De hogyan frazírozom ezt a harmadik taktust, tünődik a tanár úr... Hopp, megvan! En egész általánosságban csak ott mutatok ki frázisathárt, hol az legegyszerűbben és nyilván-

valóbban mutatkozik, u. m. dallamisméltódnél és a dallamot mintegy megállító hosszabb hang vagy szünetjelnél.” Itt se dallamisméltódnél, se hosszabb hang, se szünetjel nincs. A probléma további tudományos (!) bonczolása pedig alkalmatlan lenne. En tehát itt nem frazírozok. Majd ha megint dallamisméltódnél, vagy hosszabb hangra, vagy a dallamot mintegy megállító szünetjelre bukkanok, akkor majd megint frazírozok. A dolog rendben van. Menjünk tovább. Lám, a következő taktusokban már megint van dallamisméltódnél. „Itt az első ütem hozzá hasonló dallamképlet.” Tehát:

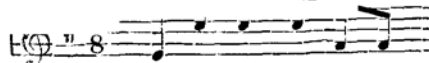
Hopszassza - hopszassza hopszassza - hopszassza

hopszassza - hopszassza Iszonyu az, mi odanyilallik...

A hopszassza végén hirtelen fellépő gyomorgörcs-motívum különfrázis voltát csak az tünteti fel, hogy utána a dallamot mintegy megállító szünetjel következik.

Nem persiflage-t írok! Azok az akcentusok a tanár úr saját akcentusai. Hivatalos tankönyvében is tanítja őket. A 337-ik lapon például egy hatnyolczados taktus „negyedik nyolczadának ugyanoly fokú súlyt (!) adnak, mint az elsőnek, mert semmi külön tényező nincs, mi a súlyok fokainak megkülönböztetését kívánná. Sőt a következő példában: Beethoven I-ső Szonáta, Rondó

éppen a negyedik nyolczad erősebb (fokú súlyt kap), mini az első, mert a crescendoval összeesik.'

De minthogy ez a crescendo a fönnebbi egész zenei mondatra vonatkozik, fokozatosan érvényesül a többi taktusokban is. A következő taktus első hangjának akcentusa tehát erősebb fokú lesz, mint az előző taktus

negyedik hangjái. A második taktus negyedik hangja, „mert a crescendóval összeesik”, erősebb akcentust kap, mint ugyanazon taktus első hangja. És így tovább és így tovább. A főnebbi hopszassza általam jelzett akcentusai tehát nemcsak hogy a tanár úr saját akcentusai, hanem még *sempre crescendo* akcentusok is. Csak *akkor* vállalja értük a tanár úr a teljes felelősséget. Csakhogy e *sempre crescendo* akcentusokkal a főnebbi „értelmi tagolás” hopszassza-volta is — ha ugyan még lehetséges — *sempre crescendo*.

Risum teneatis! Még korán lenne. Elvégre is, mert a főnebbi módon tagolt muzsika veszedelmesen hasonlít a soroksári rezesbanda műsorán szereplő hopszasszákhoz, ez a körülmény még nem érv a a főnebbi értelmi tagolás helyessége ellen. Lehetséges, hogy egészen jól beillik ez a hopszassza a szonáta meséjébe, cselekményébe. Lehet Nézzük meg. Az előző mondat ez:

Csupa erő, csupa páthosz, csupa fenség! Igazi Beethoven!
Aztán jönne a hopszassza. A hopszassza után pedig ez következik:

De talán a szonáta hőjét meg nem értő, kigúnyoló, durva mobot akarja érzékíteni az a triviális hopszassza. Nem. Hiszen maga Beethoven írta oda, hogy: *piano* és hogy: *dolce*! A durvaság, a köznapiság pedig éppen nem *dolce*. Éppen Beethovennek nem *dolce*. Világos tehát, hogy ez a szonáta idézett két fenséges mondata közé ékelt hopszassza: a legvadabb értelmetlenség, a legbarbárabb Beckmesseriáda.

Hogyan is mondta csak a tanár úr? „Hisz régi és becses szabadsága ez művészetünknek . . .

Menjünk tovább. Lássuk a következő példát.

Beethoven VI-ik Szonáta. Allegretto con Variazioni.

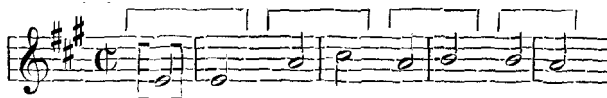

A tanár úr ezt a példát annak az illusztrálására hozta fel, hogy „önálló frázis mutatkozik akkor is, midőni hosszabb érték vagy pauza után az előbbi dalképlethez *nem* hasonló dalképlet következik.” I. m. 339. 1.

Annyira hasonló biz az tanár úr, hogy *ugyanaz a dallamképlet.*

Sőt ha még levesszük róluk a ritmikai ciffraruhát, megkapjuk a gondolat lényegét:

Ezek a frázisok már talán egy kicsikét „hasonlók” egymáshoz. Annyira hasonlók, hogy ez a négy frázis *ugyanaz a dallamképlet*: *A második és harmadik frázis az első-egyszerű „transzpozíciója”, a negyedik pedig a megfordítása.*

Mit is csinált fönebb a tanár úr evvel a Beethoven-idézettel? Két-két frázist egynek-egynek vett (a további „tudományos” bonczolása „alkalmatlan” volt neki), aztán nem ismerte fel a két kettősfrázis összefüggését és azt tanította róluk, hogy itt „az előbbi dalképlethez *nem* hasonló dalképlet következik.” Hogy egy variációsorozat *témájának* illetően félreismerése mit jelent, azt még a laikus olvasó is elképzelheti; hát még a tanár úr, a ki könyvében maga mondja, hogy: „*Főczélja* a frazirozásnak, hogy könnyebben értesse meg a hallgatóval a darabot. *E végett* úgy különíti részekre azt, hogy *felismerhessék, melyik dallamrész fejlődött egy előbbiből és melyik az, a melyik nem, tehát új.*” A tanár úr jelen észrevételeiben erre *ezt* feleli:

„A doktor úr azt hibáztatja, hogy én a második frázist az előzőhöz nem hasonlónak mondom, mert ez csak körülírása annak. Erre az a válaszom, hogy olyan alapos a körülírás, hogy dallamilag bizony egy az előbbihez nem hasonló frázis keletkezett.”

Erre pedig nekem az a válaszom, hogy a tanár úr — sajnos — megint csak nem értette meg a fönebbi világos beszédet. *Körülírásról* beszél, pláne *olyan* alapos „körülírás”-ról . . .

Kénytelen vagyok immár a „szemléltető oktatáshoz, a *dedó*-módszerhez folyamodni. Hát figyeljen csak szépen tanár úr, hiszen *nem olyan* nehéz ez:

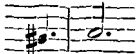

A megjelölt frázisokban nincs ám „körülírás”, tanár úr. Nincs bizony. A „Motivverkettung”, a „thematische Arbeit” olyan egyszerű, olyan világos ebben a példában, hogy megértéséhez külön szemléltető oktatásra csak igen ritkán van szükség.

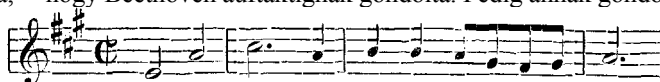
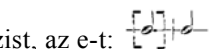
Az *Anschlussmotiv*-ban már van „körülírás”.

Itt a *fisz* a két *gis* között *váltakozó-hang* (Wechselnote). Ez már csakugyan körülírás.

Körülírása ennek: A mi megint nem egyéb, mint az eredeti

képlet felismeréséhez a tanár úr tudása, látása nem volt elegendő. Még a megjelölt négy első frázisban sem, pedig ott egyáltalán semmiféle körülírás nincs. A tanár úr saját szavainak és — tetteinek kénytelen-kelletlen hitelt kell adnunk.

Amde a tanár úrnak van még egy érve: A fönnebbi frazírozásom szerinte *unmuzikális*. Csak úgy, egész általában. Minden külön megokolás nélkül. Miért, tanár úr? Talán azért, mert a mintafrázist, az első a melyből a többi aztán már önként következik, auftaktignak tartom és nem volltaktignak, mint a tanár úr? Én nem tehetek róla, hogy Beethoven auftaktignak gondolta. Pedig annak gondolta. Íme:

Ez volt az „aufstellung”. Közvetlen utána „Beantwortung”-nak Beethoven ezt írta:

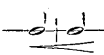
Tehát: auftaktig. Éppen Beethoven szerint.

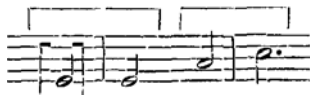
Csupán még az Auftaktigkeit jelen szerepét kell egy kissé megvilágítanunk:

A Beantwortung egész első frázisa minden részletében eltolódott egy negyedtaktusnyi idővel későbbre. Igen gyakori, igen egyszerű jelenség. A neve: „halasztás.” A Beantwortung

második frázisa a maga egészében nem tolódott el, csupán az Auftaktja lett rövidebb egy negyedhangjegnyi idővel és az egyensúly mentén helyreállt. Ha az eltolódott első frázist eredeti helyére visszahelyezzük, megkapjuk a két frázis eredeti alakját:

A mintafrázis tehát csakugyan: Éppen Beethoven szerint. S az Aufstellung helyes értelmezése is tehát csakugyan:

Éppen Beethoven szerint.

„Beethoven sokan ismerjük régóta, hogy mért nem tartok vele ...”
Mért nem, tanár úr, mért nem?

„Mert előadóművészeink nagyon különféleképp frazíroznak — hál' Istennek! Hisz régi és becses szabadsága ez művészetünknek” ...

Sed nunc venio ad fortissimum.

„Vannak esetek, mikor nem tűnik ki *ily világosan* (t. i. mint a tanár úr épp most vizsgált variáció-témájában! . . .) a frázis, pl. Beethoven I-ső Szonáta. Allegro con brio”.

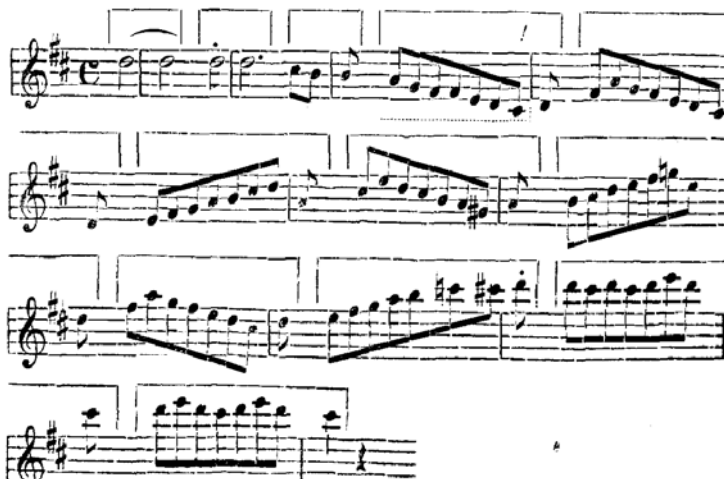

„Itt sehol pauza vagy hosszabb érték nincs; *de* a harmadik *ütem* melódiája *hasonló* (már megint, tanár úr?) az első *ütem*éhez, *ezért* (!) itt legtermészetesebben (?) a harmadik *ütemet lehet* egy új frázis kezdetének venni.” A tanár úr szerint tehát az első és második *ütem* együtt egy frázis; a harmadik és negyedik *ütem* együtt megint egy frázis. *Mert* az 1 + 2 és 3 + 4 *ütemek* melódiája *hasonló*. „*Ezért* (!) itt legtermészetesebben . . . *lehet* . . .”

Dehogy lehet, tanár úr, dehogy lehet. Hiszen ha valaki csak egy mákszemnyit is konyít a helyes értelemtagoláshoz, a hogy ránéz erre a négy *ütemre*, az első pillantásra kell hogy lássa, hogy az a harmadik és negyedik *ütemből* álló frázis nem végződhetik azon az *é-n*; ott nem lehet megállani csak azért, mert ott az *ütemnek* vége van. A gondolatnak ám még nincs. S a kettő talán nem egy. A taktusvonal után még okvetlenül kell vagy *d*-nek, vagy *á*-nak vagy *fisz*-nek vagy bármi egyébnek következnie, a mi értelmileg még az előző *ütemhez* tartozik és vele egy frázist alkot. Ez a négy *ütem* helyesen értelmezve *csakis* így „lehet”:

Hát most talán nem „hasonlók” egymáshoz az egyes stb. frázisok? „Hja, nem mindenki Riemannista!” Hagyjuk ki kérem Riemant a játék-ból. Legyünk inkább Beethovenisták. Nézzük meg, mit szól Beethoven hozzá? Vegyük elő a partitúrát és bízzuk magunkat rá. Nézzük egyelőre a hegedűszólamot. Mindjárt frazírozzuk is:

A tanár úr ellenben, Harmonielehret tanult „szakzenész” létére, képes volt megállni a negyedik frázis közvetlen a taktusvonal előtti, megfölkialtójelezett *cisz-én*, tehát a vezetőhangon (Leitton) *D*-durban, a mikor az a vezetőhang igazán szinte rá kellett volna hogy vezesse a mindjárt utána következő tonikára: a *dé*-re, ha a tanár úr tovább látna a — taktusvonalnál.

A tanár úr *minderre* jelen Észrevételeiben „*csak annyit*” felel, hogy „egy frázis végső hangja lehet egyúttal kezdete is a következőnek, még Riemann szerint is”.

Ezt tudom; sőt tudtam, még mielőtt a tanár úr megtanított volna rá. Hiszen dolgozatomban éppen én írtam a Kreutzer-szonáta egyik középszólamáról, hogy: a „doppeltphrasiert” *h*-á nemcsak az előző frázis „Weibliche Endung”-ja, de egyúttal „Kitt-Motiv” is a következő „Anschluss-Motiv”-hoz.

Már most, ha ismertem ezt a szabályt, sőt dolgozatomban alkalmaztam is, miért nem hoztam fel, mint a tanár úr részéről várható ellenvetést, már előre magamtól is ezt a *doppeltphrasiert* „ellenérvet”?

Azon igen egyszerű, okból nem, mert nem is sejtettem, hogy a tanár úr *doppeltphrasiert*-nak gondolta azt a taktust kezdő és szerinte frázist is kezdő *dé*-t. A tanár úr állítja, tehát kénytelen vagyok elhinni. De a míg nem mondotta, nem sejthettem ezt, mert kijelentése homlok-egyenest ellenkezik minden emberi logikával. A tanár urnak ugyanis dolgozatom megjelenése *előtt* semmi oka nem volt a *Doppeltphrasierung* felvételére. Mert ha nem így lenne és az a *cisz*, mint közvetlen a taktusvonal előtti vezetőhang, vagy akkordokban beszélve: a domináns-septakkord, mely után a tonika-hármas következik, indította volna a tanár urat a könyvében helyesnek és követendőnek vallott „volltaktige Leseweise”:

mellett az „auftaktige Leseweise”:

egyidejű felvételére, tehát a *Doppeltphrasierung*ra:

akkor ugyanez az ok — ha ez a tanár úr szemében dolgozatom megjelenése *előtt* egyáltalán létezett volna — visszatartotta volna a tanár urat a további frázisoknak „volltaktig” való olvasásától. Pedig nem tartotta vissza. Eppen dolgozatom megjelenése *előtt* kibocsátott hivatalos tankönyvében nem. *Ott az összes további frázisokban minden egyes frázis végén elkövette a tanár úr ugyanezt a hibát*, még pedig úgy és olyan alaposan, hogy azon semmiféle *Doppeltphrasierung* nem segít. Ime:

Musical score for 'Hegedű' (Violin) and 'Zongora' (Piano). The score is in G major (one sharp) and 2/4 time. The violin part features a melodic line with a trill-like figure and a '+' sign above it. The piano part has a bass line with a 'sf' (sforzando) marking and a triplet of eighth notes. The piece ends with 'stb.' (staccato).

E szólalomk Harmonielehre-beli elemzése igen egyszerű: Dominánszeptakkord szekundállásban és utána a tonikahármas, mint szextakkord. A *g* megy *fisz-be*; a *czisz* vezető-hang halasztással a *dé-bs* mint tonikába; az *é* szintén a *dé-be*.

A tanár úr ellenben, Harmonielehret tanult szakzenész létére, képes volt megállni azon a taktusvégi *é-n*, vagy hogy akkordokban beszéljünk: közvetlen a taktusvonalelőtti dominánszeptakkordon, a mikor mindjárt utána ott a feloldás: a tonikahármas.

Ha ezt egy kezdő Harmonielehre-Schüler elhibázza, meghúzzák érte a fülét. És megérdemli. A tanár úr ellenben főnöki jóváhagyást kapott érte a magyar királyi zeneakadémia igazgatójától, a kinek a „szakvéleményezése” (?) alapján „a vallás- és közoktatásügyi m. kir. minisztérium támogatásával” jelent meg ez a zenei csodabogár.

Vagy talán ezt is doppelphrasiertnek méltóztatott gondolni? . . .
Talán így?:

Musical score for 'Hegedű' (Violin). It shows a melodic line with a trill-like figure and a '+' sign above it, similar to the first score.

Látja, látja zeneakadémiai tanár” úr! De nézzük a következő frázist:

Musical score for 'Hegedű' (Violin) and 'Zongora' (Piano). The score is in G major (one sharp) and 2/4 time. The violin part features a melodic line with a trill-like figure and a '+' sign above it. The piano part has a bass line with a 'sf' (sforzando) marking and a triplet of eighth notes. The piece ends with 'stb.' (staccato).

A G-dur dominánszeptakkordja szekundállásban és utána közvetlenül a tonikahármas mint szextakkord.

A tanár úr ellenben, Harmonielehret tanult szakzenész létére képes volt megállni azon a taktusvégi *czisz-en* (a *mi* — G-durban — még csak nem is „leitereigen” hang, mert hiszen ott a harmóniai hang *czé*), tehát egy közvetlen a taktusvonal előtti disszonáns (a basszusban *czé*,

a hegedűszólamban *czisz* egyszerre hangzik!) *kromatikus átmenő-hangon* (Durchgangsnote), a mikor az az átmenőhang igazán szinte átmege, átolvad a mindjárt utána következő tonikahármas: g-dur akkord *dé-jébe*.

Ha ezt egy kezdő Harmonielehre-Schüler elköveti, meghúzzák érte *mindakét* fülét. És megérdemli.

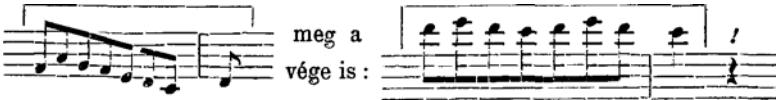
Vagy talán ezt is doppelphrasiertnak méltóztatott gondolni, tanár úr? . . . Talán így?:

De a tanár úrtól tanítványai számára kiválasztott fönnébbi frazirozási példában talán valami nagyon bonyolult frazisszerkezet takarta el a tanár úr szemei elől a helyes tényállást. Nem. Sőt maga Beethoven mindjárt a témával megállapítja a mintafrázist.

Hisz itt oly tiszta, oly világos minden. És ugyanilyen a folytatása is:

meg a közepe is :

Egyszerű nyolcznyolczados auftaktig frázisok. Sőt Beethoven az első, harmadik és ötödik frázisban még össze is köti a két hangot, majd a hatodikban tagolva is hozza. Nemcsak a mintafrázist, de

magát a dallamképletet:

És ez (!) a „zeneakadémiai tanár” úrnak, a m. kir. állami hegedűtanárképzőintézet vezető-tanárának *olyan* „eset”, a mikor „nem tűnik ki oly *világosan* a frázis.” Szegény frázis! Te igazán ártatlan vagy benne. De Beethoven is!

A tanár úr könyvében összesen *öt* példát hoz fel a helyes zenei értelmezésre. *Az öt példa közül négy teljesen rossz*, az ötödiket még a tanár úr se tudta elhibázni, mert ott a taktus véletlenül összeesett

az értelemmel. És ezek *példák* voltak! Hát még a miket a tanár úr föl se említett. . .

De talán lehet valaki jó hegedűpedagógus, a nélkül, hogy fel tudná ismerni a tanított zeneművek értelmét; a nélkül, hogy tudná őket helyesen értelmezni, frazírozni. Mert ha ez lehetséges és mi a tanár úr hegedűpedagógusi működését egy tőle idegen álláspontonról ítéltük meg, akkor rajta igazságtalanság esett.

„Mindenekelőtt megjegyzem, hogy zenésznek, illetőleg jó zenésznek azt nevezik, a ki mint előadóművész, karmester vagy tanító helyesen tudja magyarázni nagy szerzőink műveit . . .”

Kérem, ezt nem én mondom. Ezt a tanár úr mondja idézett műve 59-ik lapján. Hogy a tanár úr hogyan magyarázta Beethoven műveit, azt a könyvében ön maga örökitette meg. Hogy ez a magyarázat *milyen*, helyes-e vagy helytelen, szóval hogy a tanár úr *milyen* zenész, *milyen* tanár, azt meg Beethoven mondotta meg.

De minket ezúttal a dolognak tisztán zenei közegészségügyi oldala foglalkoztat. A tanár úr az országos magyar királyi zeneakadémia kinevezett rendes hegedűtanára és egyúttal e zeneakadémiával kapcsolatos állami hegedűtanárképző-intézet *vezető-tanára*.

És a tanár urnák „halvány sejtelve sincs a zenei értelmi tagolás legegyszerűbb törvényeiről.”

És a tanár úr tanít! Leendő művészeket és leendő hegedűtanárokat. Állítólag: művészi zenére. Valójában pedig a legvadabb zenei értelmetlenségekre. És mindezt az országos magyar királyi zeneakadémia igazgatójának „szakvéleményezése” alapján „a vallás- és közoktatásügyi magyar kir. minisztérium támogatásával” . . .

Ez nem „személyeskedés”, tanár úr! Mindazt, a mit említett tanulmányomban állítottam, azt *bizonyítottam* is. *Magukból a beethoveni alkotásokból* és nem „a Riemann-féle teória” alapján.

Ez nem „személyeskedés”, tanár úr! Arról, hogy az a dolgozatomban névszerint meg se nevezett úr, ki a fönnebbi deliktumokat elkövette, mint „személy” *van* és Bloch Józsefnek hívják, a tanár úr bizonyára nem tehet.

Én mégkevésbé.

Dr. Hubert Emil.

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI TÁRSASÁG.

*A Löw Lóránt Természet és társadalom című fölolvasásához
fűződő III. vitaülés, 1905 márczus 10-én.*

Székelly Aladár tiltakozik az előadó azon törekvése ellen, hogy a szociológiát mint önálló tudományt egyszerűen elsikkasztja. Az ő okoskodása szerint mindaz, a mi a szociológiának tárgya, befoglaltatik az ember általános természettudományában, mert ennek tárgya nem az absztrakt ember, hanem az ember a maga konkrét valóságában. Ezzel szemben a felszólaló ellenvetései a következők:

Az ember általános természettudománya voltaképp nem létezik, hanem van a természettudományok egész sorozata, a mely az emberrel foglalkozik más és más különféle vonatkozásaiban. A szociológia önálló létjogosultságának igazolására elég az, hogy az ember életében vannak társadalmi vonatkozású tények is, ellenben nem szükséges, hogy magának a társadalomnak az egyes embereken kívül önálló létet is tulajdonítsunk, mint többen megteszik.

Hogy miért sikkasztotta el az előadó a szociológiát mint önálló tudományt, az különben elég világos. Helyet kellett csinálnia egy másik tudománynak, a mely a társadalmilag helyes cselekvés problémájával foglalkoznék. Meg kell határozni ezzel szemben a tudomány álláspontját, vagyis meg kell állapítani, mi módon lehet ez a kérdés, a társadalmilag helyes cselekvésnek a kérdése, a tudománynak tárgya?

A probléma tüzetes történelmi megvilágítása után szóló a kibontakozás első lépését abban az irányban találja, mely a tapasztalati anyagot: különböző korok, egyének és társadalmak erkölcsi ítéleteit összegyűjti. Ebből az anyagból megállapítható lesz, hogy különböző emberek, különböző körülmények között különböző, gyakran homlokegyenest ellenkező dolgokat helyezeltek, ugyanazon dolgokat pedig egészen ellentétesen ítélték meg.

Ez az a jelenség, melyet minden erkölcsi ítélet relativitásának nevezhetünk. A tudománynak azonban ezen a ponton nem szabad megállapodnia, hanem tovább menve, keresnie kell, hogy mi a közös elem mindezekben az erkölcsi Ítéletekben. Ha Spencer meg tudta találni minden idők vallásainak és tudományának közös elemét: annál inkább föltételezhető ilyen közös elem ugyanazon jelenségesoport, az

erkölcsi ítéletek körén belül. Ha ezt a közös elemet sikerül megtalálnunk, minden egyes erkölcsi ítéletet úgy foghatunk fel, mint ennek az egy alapítéletnek módosulását bizonyos határok közt. A határokat t. i. az szabja meg, hogy az egyes ítélet az alapítélettel egyenesen ellentétes nem lehet. Ha ezen tényezőket s azok hatásának irányát megállapítottuk, azzal az erkölcsi ítéletek változásainak történeti folyamata fel van derítve.

A jövőre nézve azonban ebből még nem lehet következtetést vonni. Semmi garanciánk sincs t. i. arra nézve, hogy a múltra vonatkozólag megállapított közös elem a jövőben is meg fog-e maradni? Ezt a bizonytalanságot eléggé megvilágíthatjuk azzal, ha a mögöttünk fekvő múltat több kisebb korszakra osztjuk fel s e korszakokra nézve külön-külön igyekezünk megállapítani erkölcsi ítéleteiknek közös elemét. Az így elért elsőfokúlag általánosított ítéletek nem lesznek szükségképpen azonosak. Nos hát néhány ezer év múlva a máig terjedő összes múlt az emberiség egész történetének aránylag éppen olyan csekély része lesz, mint ama kisebb korszakok valamelyike; s a máig terjedő múlt erkölcsi ítéleteinek közös eleme épp olyan eltérést mutathat a közbeeső néhány ezer év erkölcsi ítéleteinek közös elemével szemben, mint ama kisebb korszakoké egymás között.

A jövő erkölcsi ítéleteire nézve biztosat csak úgy állapíthatunk meg, ha figyelembe vesszük az erkölcsi ítélet és az emberi cselekvőség kölcsönhatását, mert nemcsak az erkölcsi ítélet hat az ember cselekvőségére, hanem ez utóbbi is visszahat az ember erkölcsi ítéleteire. Az előbbi hatásról már volt szó, midőn az erkölcsi ítéletet cselekedeteink motívumai közt soroltuk fel. Ez a hatás azonban aránylag csekély fokú: az ember sokszor tesz olyat, a mit maga sem tart helyesnek s nem teszi meg azt, a mit helyesnek tartana.

Annál jelentékenyebb cselekvőségünk visszahatása erkölcsi ítéleteinkre. Ez egyes ember erkölcsi felfogására befolyással van az ő külön foglalkozása, társadalmi helyzete. Ez áll az egész emberiségre is, a minek egyszerű magyarázata az, hogy cselekvőségünk irányával ellenkező erkölcsi felfogás fájdalmas visszahatással van kedélyállapotunkra, s ettől erkölcsi felfogásunk módosítása útján igyekszünk szabadulni. S e tény alapján most már kritikailag megállapíthatjuk erkölcsi ítéleteink jövő fejlődésének s így minden erkölcsi ítéletnek közös alapelemét. Az erkölcsi ítélet nem ellenkezhetik állandóan az emberi cselekvés alapirányával; ez pedig nem ellenkezhetik a lét-fenntartás feltételeivel. Erkölcsi ítéleteinknek tehát szintén összhangban kell lennie az egyén és a faj lét-fenntartásának feltételeivel. Ezzel ellenkező erkölcsi felfogás csak úgy juthatna túlsúlyra az emberiségben, ha az emberiség egész cselekvősége a faj lét-fenntartásának feltételeivel ellenkező irányt venne s ez esetben csak siettetné az emberiségnek ez után elkerülhetetlenül bekövetkezendő végromlását.

Ez a végkifejlődés azonban az emberi cselekvőség alaptörvényénél, tehát belső okoknál fogva ki van zárva. Ha egyes egyéneknél vagy

kisebb csoportoknál mégis bekövetkeznék — gondoljunk az öngyilkosokra vagy a pesszimista filozófusokra, kik közül pl. Hartmann tömeges öngyilkosságot javasol az emberiségnek — ez az irányzat az illető egyének fizikai létével együtt véget ér és megszűnik a fejlődés tényezője lenni. A holtakkal szemben pedig a darwinizmus már nem a helyes és helytelen, hanem a létező és nem létező kategóriái alapján a túlélőknek ad igazat.

Dr. Kármán Mór múlt előadásában igyekezett meghatározni a társadalomtudomány feladatát és helyét a tudományok sorában. Szembeállította a természettudományokkal a történeti tudományok körét, azon az alapon, hogy míg a természettudományok a matematika eszközeivel dolgozzák fel az egyes tapasztalatokat, addig a történeti tudományoknak más eszközökre van szükségük, melyeket a dialektikus tudományok szolgáltatnak. Ezek közül a *logikát* minden tudomány alkalmazza a maga körében, a mennyiben minden tudomány egyéni tapasztalatot úgy idomít át, hogy az mindenki tapasztalata legyen, A társas étellel foglalkozó tudományok körében pedig az ethika tehetne, olyan szolgálatot, mint a minőt a matematika tesz a természettudományok körében. Legfontosabb kérdése minden tudománynak, hogy saját körét pontosan kijelölje. A ki a természet alatt a mindenséget érti, annak számára nincs más jelenség; mint természeti, számára nincs semmi a természeten kívül. De a ki a jelenségekben csak azt tekinti természetinek, a mi általános, mindig egyforma, az természetnek csak azt nevezi, a mi szükségképi kényszer alatt áll. A természettudós tehát minden munkásságát arra alapítja, hogy vannak állandó összefüggések és vonatkozások és épen ezeket keresi. Ez vezet arra, hogy a természettudományoktól a történeti tudományokat megkülönböztessük, mert az ember történeti életének vizsgálatában azt keressük: van-e és miben áll a haladás.

Eötvös a haladás mértékét három szempontban látja: 1. hogy valamely közösség mily mértékben lett urává a természetnek; 2. hogy valamely közösségben mennyire terjedt el a műveltség és végül 3. hogy mennyire becsülik meg az emberi méltóságot.

Valóban ebben az ember történeti munkájának három feladatát láthatjuk. Egyik feladata a *természetfeletti uralom*. Az *ember* adaptíója a természethez lehet természeti törvény, de történeti feladatunk a *természet* átalakítása emberi szükségletek szerint, A második feladat a *műveltség megállapítása*, vagyis közmeggyőződés teremtése, tudományos, költői, vallásos kérdésekben. A harmadik szűkebb értelemben vett társadalmi feladat; az emberi közösség olyatén *szervezése*, hogy abban minden egyes emberi méltóságának megfelelő helyet kapjon. Az előbbi két feladatra irányuló munkássággal más tudományok foglalkoznak; a társas szervezkedés kérdéseit teszi tudományos vizsgálata tárgyává a társadalomtudomány.

A szervezkedés lehetséges céljai szerint a társadalomtudománynak ismét három ágát lehetne megjelölni: Az első azzal foglalkozik

hogyan szervezkedik az ember a természet meghódítására (oekonomia); a második azzal, hogyan szervezkedik a műveltség közössé tételére (paedagógia tágasabb értelemben, iskola, sajtótudós intézetek szervezete); a harmadik azzal, hogyan szervezkedik az igazság érvényesítésére (politika). Ebben a munkában van a társadalomtudományoknak szükségük oly segédtudományra, a mely a szervezkedés tényeinek megítélésére mértékot ad, mert végső feladatuk az, hogy a szervezkedés kérdéseiben helyes ítéletekhez jussunk.

IV. Vitaülés 1905 márczius 17-én.

Dr. Várkonyi Oszkár szerint, ha a módszerre az általános definíciót elfogadjuk és azt a tudományos igazságokhoz vezető útnak tekintjük, akkor nyilvánvaló, hogy minden tudományágra nézve a módszer csak egy lehet, mert tudományos tételekhez más utón, mint észlelés és következtetés útján eljutni nem lehet. De a módszer egysége még onnan is következik, hogy a tudomány is idealiter csak egységes t. i. abban a még el nem ért és soha el nem érhető állapotban, midőn a világegyetem összes jelenségei és ezeknek valamennyi összefüggése ki lesz derítve.

Minden tudomány, tehát a társadalmi is, nem vizsgálhat egyebet mint összefüggések törvényeit. A társadalomban egyesült emberek között a társadalom szempontjából létrejöhethető összefüggések minőségére nézve most már háromféle felfogás képzelhető.

Az egyik szerint az összefüggés tisztán *logikai*; ezt Hegel állította fel. Ez a tan nyilvánvalóan nem érinti magának az összefüggésnek lényegét és csupán, mint az összefüggésnek az emberi gondolkodás által való felfogása jelentkezik. Az összefüggés lényegére vonatkozik azonban a másik két elmélet: a *finalitás* tana, mely a cél-törvényt és a *kausalitás* tana, mely az ok-törvényt veszi alapul. A cél-törvényt azonban az ok-törvénytől különálló törvényként felfogni felesleges — a mit nem lehet eléggé hangsúlyozni — mert innen ered a legtöbb félreértés. Az tagadhatatlan, hogy vannak emberi célok. De a célok fogalma beilleszthető és beillesztendő az egyetemes általános ok-törvénybe: a *cselekvésnek* egyik valószínű, illetőleg lehető *okozata*, mely a tudatban előre visszatükröződik és mint a cselekvésnek egyik *oka* (motívuma) működik. A cél-törvényt tehát a modern kauzalista nem akarja eleszkomótálni, hanem részint mint okozatot, részint mint okot fogja fel. Ilyetén felfogás mellett eltűnik az az érv is, melyet a célok létezéséből az abszolút determinizmus elmélete ellen kovácsoltak — mert hisz az, hogy a tudatban az okozatok közül melyik tükröződik vissza és melyik működik aztán, mint a cselekvésnek oka, az épp úgy determinálva van, mint a cselekvés többi rugóinak bármelyike.

A mi az egyéni célokra nézve áll, áll a társadalmi célokra is: hogy a társadalmi köztudatban milyen célok születnek meg, ez is tökéletesen determinálva van és a célok felderítése és megállapítása

itt is csak az októrvény alkalmazása alapján lehetséges. S hogy a célok miféle cselekvőségre indítják a társadalmat, az megint az októrvény alkalmazásának kérdése. A célok ilyen elmélete mellett nem vitás az sem, hogy rájuk az októrvény csak az *egyéni tudat és a köztudat* figyelembevételével alkalmazható, a miből *a módszerre* nézve az az igazság következik, melyet más alapon már előbb megállapítottam, hogy t. i. a szociológiának segédtudománya a tudat jelenségeivel foglalkozó *lélektan*. Módszertani szempontból a céloknak még egy nagy jelentőségük van. Minden módszer észleleteken és következtetésen alapul, már pedig a szociológiában az észleletek köre, lehetősége sokkal kisebb, mint más tudományok terén, mivel az észlelés eszközei, statisztika, leírás, történelem, még fejletlenek. Így tehát *az észlelések körébe kell vonni mint módszertani eszközt, a célok észlelését is*, mert fontos következtetések vonhatók abból a tényből, hogy mily célok lebegnek az illető társadalmak előtt, magának a társadalomnak egyéb jelenségeire is. A célokból visszafelé lehet következtetni a társadalomnak lelki állapotára, előre lehet következtetni, hogy ezen célok behatása alatt miféle társadalmi cselekvőségek alakulnak ki. A társadalmi célok viszont néha igen könnyen észlelhetők, mert dokumentumaik vannak, esetleg irodalmi, politikai munkákban, beszédek feljegyzéseiben le vannak fektetve.

A mit a szociológia módszerére vonatkozólag általánosságban mondott, az teljes mértékben érvényes *minden egyes tudományra nézve is*, mely a szociológia négy csoportjában helyet foglal. A legszabatosabb felosztás szerint a szociológiának *négy* ága különböztethető meg: *Az ökonómia*, mely a hasznosnak, *a jogfilozófia*, mely a jogosnak, *az etika*, mely a jónak és *a politika*, mely a célszerűnek kérdéseivel foglalkozik.

Módszertani okokból is nagyon fontos, hogy szembeszálljon végül avval a megkülönböztetéssel, a melyet Kármán tanár úr állított fel, élesen elválasztva természetet és történelmet. A külön módszer szükségét ő t. i. onnan deriválta, hogy a tüneményeknek két nagy csoportja van, olyanok, melyek megmaradnának akkor is, ha az embert az ő alkotásaival e világrendből elimináljuk — *ez a természet* és olyanok a melyek csak az ember létével kapcsolatban képzelhetők el — *ez a történet*. Eltekintve attól, hogy ezen *anthropocentrikus* felfogás és a természet és történelem ezen egyenrangúsítása ellen élenken tiltakozik már az a kiáltó aránytalanság is, mely kettejük közt térben és időben fennforog, ez a felfogás csak akkor lenne elfogadható, ha a két tüneménycsoport, természet és történelem között semmiféle kölcsönhatás nem volna. Már pedig nyilvánvaló annak a tüneménycsoportnak, melyet a természet elnevezése alatt foglal össze Kármán úr, folytonos hatása a másokra, a történelemre, és viszont a történelemnek, az emberi cselekvésnek is megvan a maga hatása a természetre. Igaz, hogy elenyésző csekély az ember befolyása a természetre és tulajdonkép csak erre a földre, annak is kis részére szorítkozik, azonban abból,

hogy ez a kölcsönhatás egyik irányban nagyobb, mint a másik irányban, nem lehet következtetni azt, hogy ez a két tüneténycsoport egymással semmiféle összefüggésben nincs, egymástól fogalmilag is elkülönítendő, mert természetes dolog, hogy a terjedelmileg kisebbnek hatása arra a nagyobbra alig észlelhető.

Méray-Horváth Károly: A vita folyamán a tulajdonképeni kérdés, hogy természettudományi módszer-e a követendő vagy sem, egyetlen ponton érintett. Ezt a pontot akarja teljes preczizitással, félre nem érthetően meghatározni.

Faktumokat világosan megformulázva terjeszt elő. E faktumok vagy egyszerűen nem létezőknek bizonyítandók be és akkor az egész organikus szociológia nemlétező valami: ha pedig azok verifikálhatók, akkor el kell némulni minden nem természettudományi módszernek. Az első faktum a következő:

Eleven, élő egységekből, emberekből alkotódott az embereknek egy olyan komplexuma, a melyet társadalmi alakulatnak nevezünk. Ezen komplexumban az egyének produkálnak valamit; ezen produktumok egymással egyéntől-egyénhez cserébe lépnek s állandó anyagcsere folyik.

A második faktum a következő: Eleven, élő egységekből, sejtekből alkotódott az a komplexum is, a melyet fiziológiai organizmusnak nevezünk. Ezen komplexumban az egyének, a sejtek szintén produkálnak valamit, és ezen produktumok egymással egyéntől-egyénhez cserébe lépnek. Állandó anyagcsere folyik.

A harmadik faktum pedig az, hogy az egyes eleven élő egyéneknek, egységeknek mind nagyobb mennyisége és mind fokozatosabb produktumaik keletkeznek egy-egy komplexumban, s támadnak a növekvő, fejlődő társadalmi alakulatok, valamint a fiziológiai organizmusok.

Ezt a három faktumot kell megdönteni, mert ha ezek tények, akkor bármiféle társadalmi jelenséggel foglalkozunk, azok felől csak akkor tudunk valamit tudományosan, ha azoknak biológiai, fiziológiai magyarázatát és eredetét meg tudjuk adni.

Tudjuk jól, hogy bármit gondolt az ember, a legabszurdabb eszméknek, a mik a világtörténelemben előfordultak: az igazolását a logikával találta meg. A mi a káoszról kivezetett, az a természettudományi módszer volt. A természettudomány nem követeli, hogy egyszerre mindent megmagyarázzunk, csak azt, hogy lépésről-lépésre, az ismertről az ismeretlen felé haladjunk.

Tessék ezt a 3 természettudományi faktumot megdönteni, mert a míg ezek állnak, nem lehet más utón procedálni, mint biológiai módon.

Dr. Kármán Mór: Az első felszólaló úr szerint nem lehet különbséget természet és történet közt. Valóban minden attól függ, miként akarjuk meghatározni a szavakat s a tényeket jellemezni, melyeket figyelembe veszünk. Például azt, hogy valami organizmus, nagyon sokféleképp értették és mondták, nemcsak a társadalomra mint egészre, hanem a társas étellel járó egyes jelenségekre is, mint pl.

a nyelvre. Egy kiváló tudós, Schleicher jénai tanár a nyelv kifejlődését egyenesen a Darwin elmélet alapján akarta megmagyarázni.

Általában meglehetősen világossággal lehet meghatározni a különbséget természeti és történeti tények között. Igen egyszerűen fejezi ki ezt egy nyelvtudós, *Breal*, a ki utal arra, mik módosulnának a tapasztalati tények sorában, ha a földön minden megmaradna, de ember nem volna? A mi megmaradna, azt természeti tények, a mi módosulna, azt történeti tények mondjuk. Ez persze nem meghatározás, csak ismertetőjelképen lehet felhozni. A nyelv — s nyelv alatt nemcsak a hangos beszédet értve, hanem mindent, a mi avval összefügg, az irodalom egész gazdagságát — nem volna ember nélkül, tehát történeti. Ha az ember eltűnnék a földről nyilvánvaló, hogy társadalom sem volna.

Fontos a tudományos eljárás kérdésére nézve, vajjon természeti vagy történeti tényekkel van-e dolgunk. Többször kifejtette már, hogy a tudós eljárása, melyet módszernek nevezünk, minden tudományban bizonyos közös alapokra vezethető vissza; nem volna hajlandó csak annyit mondani, mint az előző felszólaló, hogy észlelésre és következtetésre, hiszen az észlelés tulajdonképpen csak a tapasztalatszerzés egyik módja, a melyről a következtetés még nagyon messze van. Azonban mivel a természet tényei mások, mint a történet tényei, mások a két körben már a tapasztalatszerzés módjai is, nyilvánvaló, hogy különböző a többi lelki folyamat is, mely ezután következik, minő pl. a fogalomalkotás stb. Utalt is arra, hogy a természet körében, vagyis abban a körben, a mely nélkülünk is megmarad minden időben, általunk meg nem változhatóan, nagy mértékben segítségünkre vannak azok a tudományok, a melyek számmal, térrel és mozgással operálnak, de ezek úgy látszik, alig adnak felvilágosítást a történet terén. Persze a ki a természet alatt mindent ért, az a történeti tényeket is csak úgy fogja látni, mint a mindenség nagy evolúciójának végső mozzanatát. Ez azonban szóló meggyőződése szerint helytelen és komoly természet-tudósok protestálnak is ellene. Így egy kiváló természettudós Berthelot Renannal a történettudóssal szemben, a ki hajlandó volt az emberiség történetét a világ evolúciója egyik legutolsó, legkevésbé messze terjedő fázisának tekinteni, arra utalt, hogy más a természet köre, mint a történeté, hogy az utóbbiban van valami, a mit a természet körében nem tételezhetünk fel: a szándékos működésnek van itt valamely szerepe és ennél fogva ezen ténynek megértésére más, a természet-tudomány alapjaitól különböző alapokat kell keresnünk.

A mi a Méray úr által felhozott faktumokat illeti, azt hiszi, könnyen megérthetik egymást. Az ember maga organizmus, mert megvan benne minden jegy, a mi az organizmust jellemzi: táplálkozik, szaporodik és a mit máris kiemelt, mozog. A társadalom sem nem táplálkozik, sem nem szaporodik; ha mi emberek csereberélünk, ha mi gazdasági életet teremtettünk, az nem táplálkozás, legfeljebb nagyon átvitt értelemben; nem is szaporodik a társadalom, még ha ez alatt csak azt

értenők is, hogy egyből lesz egy másik; ehhez hasonló sincs a társadalomban. Szóval azt, a mit az organizmus világban látunk, csak merész hasonlítással, tulajdonkép a szóval visszaélve, alkalmazhatjuk a társadalomra.

Nem hagyható szó nélkül a legelső felszólaló azon állítása sem, hogy a tudományok mind törvényeket, azaz okozati összefüggéseket, relációkat keresnek. Ez nem áll pl. arra a tudományra, a melyet most legexaktabbnak tekintünk, a matematikára; ez nem okozati összefüggéseket keres. A matematikus, midőn a háromszögre vonatkozó tételeket felállítja, nem keresi, hogy az oldalak viszonya oka-e a szög nagyságának, vagy a szög okozza-e az oldalak összefüggéseit, csupán magokat az összefüggéseket konstatálja a különböző tételek között.

Vannak tehát tudományok, melyek tételeket állapítanak meg, a nélkül, hogy okozati összefüggést keresnének. De még azon természet-tudományi tanulmányokban is, melyek okozati összefüggéseket kutatnak, mint a fizika és kémia, nem beszélnek már arról, hogy egy tény megelőzi a másikat s a második követi az elsőt, sőt nem is beszélnek okról és okozatról, hanem inkább csak *kölcsönhatásról*. A természeti jelenségek igazi kauzális felfogása nyilvánul, például Newton II. tételében, mely az akció és reakció egyenlőségéről szól. A matematikának tételei vannak, a fizikának törvényei; kényszerűségek, melyek alól soha sincs kivétel. S erre igen nagy súlyt kell helyezni, mert az ásványok, növények, állatok körében mindig találkozunk *kivételekkel*. E körökben csak szabályosságról szólhatunk; s míg a fizikában nem szerepel a törvényszerű mellett a törvényellenes, a szabályossággal szemben — pl. a növényvilágban — mindig felmerül a szabálytalanság. Ezért ha szabad volna nevet ajánlani, a minek csak az a célja, hogy könnyebben megértsük egymást, azt mondaná, hogy a mint a *tételek* alkotják a *matematika* tudományok összességét, *törvények* alkotják a *fizika* és a vele rokon tudományok összességét, úgy csak *szabályok* azok, a melyeket a *természetről* megállapít, pl. hogy szabályszerűen miként történik egy meghatározott növénynél az alakulás és hervadás lefolyása. De talán nem találunk egyetlen növényt sem, a mely tökéletesen követi a szabályt; ezért azt is kell tudatni, mennyiben van eltérés s ha megtaláljuk az eltérések szabályszerűségét, akkor az eltéréseket is megértjük: nem kivételes esetek lesznek többé, hanem szűkebbkörű szabályokat követő tények. Háromféle tudomány van tehát, egy, mely *tételeket* állít fel, egy, mely *törvényeket* állapít meg, egy, mely *szabályokat* mutat ki.

Van-e a történeti tudományok közt tudomány, mely szintén csak tételeket állíthat fel? Ilyen kétség nélkül az ethika, mely azonban korántsem arról szól, hogy mikép kell most a XX. században egyes embereknek viselkedni. Az is tudomány, melynek ez a tárgya, de ez alkalmazott tanulmány nem elméleti tudomány. Az elméleti ethika abból indul ki, hogy nincs társadalom, melyben különbséget ne tennének a magaviselet módjai közt, a maga-

viseletet meg ne ítélnék; ebből a tényből akarja kifejtteni hányféle ítélet lehetséges és ezeket az ítéleteket akarja összeállítani tételek alakjában; ezek az ítéletek úgy visszanyúlnak a valóságos társadalmi ítéletekhez, a mint a matematikai alakok a valóban létező alakokhoz; hiszen ismeretes milyen távol vannak a geometria konstrukciói ez utóbbiak-tól, mily nehéz akármilyen tárgynak alakjára nézve pontos matematikai felvilágosítást adni. De érdemes, sőt a társadalomtudomány érdekében szükséges, hogy a lehető ítélezéseknek teljes sorát kifejtsük, ne találhassunk erkölcsi ítélezést, a melyre nézve az ethika felvilágosítást nem adna; hogy rendszerét adjuk az ítéleteknek, mint pl. a matematika rendszerét adja a téralakzatoknak. Itt nincs okozati összefüggés, alapdefiniók vannak és ezekből kifejtett tételek. Hogy ez nem lehetetlen, mutatja a logika, az sem okokat nem keres, sem okokat, csak tételeket állít fel arra nézve, hogy történik az a gondolkodás, mely általánosabb igazságokat akar megállapítani az egyéni tapasztalatnál. Érdekes, hogy egy szellemes német hisztorikus. Lamprecht, a ki sokat foglalkozik a történelmi módszerével, megkülömböztet korszakokat, a melyekben analógiák szerint és korszakokat, a mikor inkább inductiv módon gondolkoznak az emberek. Habár ez kissé túlzás is, de nagy igazság van abban, hogy az ember gondolkodása is — logikai formáit tekintve — fejlődésnek van alávetve.

A tételes tudományok után kell a történet terén is lennie olyan tudománysornak, a mely irányadó, kivétel nélküli törvényszerűségeket állítson fel mint a természetiek közt pl. a fizika. Historikus el nem lehet e törvényszerűségek ismerete nélkül; ezek a *pszichológiai* törvényszerűségek.

Külömböszet tesznek gyakran kollektív lélek és egyéni lélek között. Ez nagyon szükségtelen megkülömböztetés. Nincs más emberi lélek mint közösségben megalakult, azt pedig ne tárgyaljuk, hogy a növényeknek, állatoknak van-e lelkük. Az a nagy filozófus, a ki matematikai alapokra szerette volna fektetni a pszichológiát, nagyon kiemelte, hogy nem szabad a pszichológiát másképp tárgyalni mint arra gondolva, hogy az ember közösségben él. Mert minők a pszichológia kérdései? 1. Pszichológiai kérdés az, hogy alakul meg a körülöttünk levő világ tervszerű képe? 2. Hogyan alakul a közös megértés az emberek között? 3. Hogyan szab elő az ember magának és másoknak bizonyos életmódot? Abban a hogy látom a világot, a hogy az emberek megértik egymást, a hogy az emberek életrendet szabnak elő: mindebben szigorú törvényszerűség uralkodik s a pszichológiai tudományok feladata ezeknek megállapítása.

Harmadik sora is lesz a történelmi tudományoknak, melyeknek tárgyai az emberi munkásságnak, különösen társas együttélésben való alkotásai. Ilyenek már ma is az archeológia és a filológiai tudományok, melyek a technikai munkásságnak és az irodalmi tevékenységnek termékeivel foglalkoznak. Melléjük sorakozik a társadalomtudomány is: ez a társas közösség szervezése által alakult intézményeket, szokáso-

kat, eljárásmodokat teszi tanulmánya tárgyává. Hány ily társadalmi tudomány van, s melyek azok, tán nem is annyira kétséges. Múlt előadásában utalt arra, hogy aligha van több háromnál, *ekonómia, politika és pedagógia*, illetve ezeknek elméleti és alkalmazott része.

V. Vitaülés 1905 márczius 24-én.

Szabó Ervin szerint helytelen az a megkülönböztetés, hogy minden természettudományi probléma a létezőnek felismerése és minden társadalomtudományi probléma a létesítendőnek felismerése. Hiszen pl. a közgazdaság, anthropologia, összehasonlító etika, tömegpszichológia, szocziális földrajz, a melyek joggal képezik ma a szociológiának nemcsak lényeges részét, hanem alaptudományait: ezekben a tudományokban nemcsak arról van szó, hogy mi a teendő, hanem arról is, mi van? Szociológia és természet közt oly hasonlóság van, a mely eleve kizárja, hogy a két ismeretkör különbségeinek kutatásában arra szorítkozunk, milyen módszer vezet a teendők, milyen a létező törvényeinek megállapítására. A létező törvényeit kutatjuk a társadalomtudományban épp úgy, mint a természettudományban; erre vonatkozólag a kettő törvényszerűségének megállapításában lényeges különbséget nem lát. Minden tudománynak feladata, hogy azon tüneteknek, a melyekkel foglalkozik, folytonos összefüggését megmagyarázza. Ezt a folytonos összefüggést, kauzális lánczot a társadalomtudományban többféleképp iparkodtak megállapítani: vagy tisztán pszichikai összefüggések megállapítására törekedtek, vagy tisztán az objektív tényezők összefüggéseit keresték. Mindkettő hiányos. Csak ha azt ki tudjuk mutatni, hogy minden vizsgálatunk tárgyát tevő tünetmenny feltételezve van egy másik által, csak akkor állapíthatunk meg törvényszerűséget, a törvényszerűség pedig a tudomány. A szociológiának is, ha igényt tart a tudomány rangjára, végső alapul, kiinduló ponttul olyan tényt kell választania, a mely további bizonyításra nem szorul. Ez pedig nem lehet más, mint a külső természet és maga az ember. Az ember, a kinek lényegét, funkcióit a természettudomány a legnagyobb exaktsággal megállapította, a társadalomtudományi okozatsor végső tagja. Ha föltesszük azt, hogy a társadalmat alkotó összefüggések az ember öntudatos közreműködése nélkül jönnek létre, vagy ha megállapodunk azoknál a kezdetleges társadalmi alakulatoknál, a melyekben ez az öntudat tényleg hiányzik és az emberi közület nem egyéb, mint öntudatlan emberatomok külső halmazata, még ezen társadalmi alakulatok magyarázatában sem tekinthet el a szociológia az embertől, mint az egyetlen kézzelfogható, empirikusan megállapítható tényről, annál kevésbé a fejlődés magasabb fokán lévő társadalmi közületek magyarázatában, melyekben az emberek bizonyos csoportjai bonyolult összeműködést fejtenek ki. A társadalomtudomány főadata azoknak a viszonylatoknak a magyarázata, a melyekben a társadalmat alkotó emberek állanak. A társadalomtudomány feladata tehát nem lehet más,

mint olyan okozatsor felállítása, a melynek tagjai részben oly objektív viszonyok, a melyek pszichikai tünetenyeket kiváltanak, részben azon pszichikai tünetenyek, a melyek e viszonylatokat közvetítik, végső tagja pedig a természettudományokból leirt, onnan ismert lény, a homo sapiens. Úgy látszik mintha a szociológia itt mégis átengedné a teret a pszichológiának, mert azt kívánjuk, hogy az objektív viszonylatoknak az egyéni pszichére való hatását és ezeknek visszahatását kutassa. Ez azonban a szociológiában csakugyan lehetetlennek látszik; a pszichológia maga sincs azon a fokon, hogy az egyes egyén pszichológiai életének összes motívumait olyan pontosan és tudományos szükségszerűséggel kideríteni tudná, hogy ebből általános törvényszerűség volna felállítható. Azért a szociológia nem is lesz képes ezen az alapon telj es okozati lánczot felállítani; nem tehet mást, minthogy keres olyan egyencsoportokat, a melyekben az egyéni különösségek levonása után is megmaradnak oly állandó tartós jelenségek, a melyekre vonatkozólag lehet ilyen összefüggést konstatálni. Erre nézve kísérletek is történtek, így Arthur Bauer 1902-ben megjelent művében a társadalmi osztályokat jelöli meg, mind oly tartós személyiségeket, melyekben az érzés, gondolkozás, cselekvés közössége folytán mindennemű egyéni különbség levonása után is megmarad bizonyos általános jelleg.

Az a kérdés, melyek azok az objektív viszonylatok, a melyek ilyen állandó csoportokat létrehoznak, és melyek azok a csoportok, a melyekben az egyéni különbségek levonása után oly általános jelleg marad meg, hogy azokat az objektív viszonylatokkal összefüggésbe tudjuk hozni? Csatlakozik történelmi materializmus azon tételéhez, hogy az ember cselekvésének első motívuma a gazdasági motívum és az első objektív viszonylat, a melyet létrehoz: a gazdagság. A történelmi materializmus okozatorának végső tagja tehát a tudatosan cselekvő ember, a ki az életfentartás vágyától ösztökélve, létesíti mint az alkalmazkodás első társadalmi eszközét: a gazdaságot. Minden további alkalmazkodása külső viszonyokhoz egyúttal további belső alkalmazkodás: a lélek változása.

Az élet tovább is folytonos alkalmazkodás, első sorban a gazdasági viszonyokhoz. De ezekhez most már a lelkeket determináló egyéb tényezők lépnek: az ideológiák, a logikailag továbbfejlődött és így az emberekből is objektívált, és a gazdasági alapjuktól függetlenné lett érzelem- és tudás-rendszerek. Az alkalmazkodás tartalmát és irányát most már ezek is lényegesen megszabják.

Végső fokon azonban az a motiváció dönt, a melyet az élnivágás alapvető ösztöne parancsol: a külső gazdasági viszonyokhoz való alkalmazkodás kényszere. Ez új külső alkalmazkodás új belső alkalmazkodást követel, új társadalmi rendezés, új ideológiák keletkeznek.

Ezen az alapon tehát a történelmi materializmus okozatsora az, a melyet a társadalomtudomány számára megkövetel és pedig: 1. Az életvágtyól ösztönzött emberi szellem megteremt a társadalmi

viszonylatok első alapját: a gazdaságot; 2. a gazdaság meghatározza az élet új szükségleteit, tartalmát és irányát; 3. a tartalmában és irányában determinált élet magában rejt, meghatározza a motivációkat, 4. a motivációk új objektív viszonylatok létesítésére vezetnek.

Kérdés, melyek azon csoportok, a melyek által ez az alkalmazkodás történik?

A társadalomnak azon két eleme, a mely a társadalmi okozatsor felállításában az összekötő, egyrészt a gazdasági szervezet, másrészt a társadalmi szervezet által determinált osztályok. A történelmi materializmus szerint az az okozatsor, a melynek felállítását a társadalomtudomány számára követeltük, a következő: 1. Az ember alkalmazkodván a külső természethez, megalkotja 2. a gazdaságot. A gazdasági viszonyok szülik 3. az osztályokat, a melyek teremtik 4. az ideológiákat.

Ebből az összefüggésből kell és lehet a társadalom jelenségeinek kauzális összefüggését megállapítani.

Azonban itt fellép egy harmadik követelmény is a társadalomtudomány számára. Feladata egyúttal az is: megállapítani, hogy mi lesz; hiszen az egész társadalmi politikának ez a célja.

S itt, a hol a praktikus cselekvésről van szó, lép életbe annak a törvényszerűségnek joga, a mit az előadó úr az egyetlen társadalmi törvényszerűségül állított oda, t. i. a telegológiáé. Azonban azt hiszem, nem úgy, mint a hogy az előadó úr s az, a kinek alapján ő nézeteit fejtegette, t. i. Stammler, gondolja. Mert hogyha ő a törvényszerűséget egy végső cél szempontjából konstruálja és ezt mondja, hogy a társadalomtudománynak cselekvéseinket egy végső cél irányában kell egységbe hoznia, akkor ezzel még sokat nem mondtunk.

Azzal pl., hogy mindenki tegye azt, a mi az összesség java, még nem sokat mondtunk. Ez egy tisztán formális segédeszköz, mint a logika vagy a matematika. Hogy ezzel mennyire keveset mondtunk arra vonatkozólag, hogy mit kell tenni, azt talán nevetségesnek látszó példa is kimutatja, a mely szerint minden évben fellép sok ember valami új társadalmi rendszerrel, valami eszmével, a mit az embereknek követni kell és a teljes boldogság és harmónia helyreáll.

Ezek a szociálpolitikai rendszerek kétségtelenül beleesnek azon általános szabályba, hogy minden ember tegye azt, a mi az összesség érdekében van. Azonban az a kérdés, hogy 1. valamely korban mi való az összességnek érdeke; 2. — és ez a döntő kérdés — hajlandók-e az emberek megtenni azt, a mi a papíron vagy gondolatban igen hasznos a társadalomra nézve?

Ugyanis cselekvésünk — és így egész etikánk — függ osztályhelyzetünkötől és függ a cselekvési lehetőségektől, vagyis azon tényezőktől, a melyek akaratunkat és cselekvésünket determinálják. Ezeket nem állíthatjuk fel egy ideális etikai rendszer vagy az emberek együttélésének ideális sémája alapján, hanem csakis azon megismerés alapján, a melyeket a leíró szociológia az emberek cselekvésére vonatkozólag megismerni engedett.

És így szóló véleménye szerint nem áll meg az előadó urnák az a megkülönböztetése, a melyet a szociológia és természettudomány közt felállított.

Dr. Kutasi Elemér szerint tudjuk, hogy az emberi cselekedetek okok következményei; de hogy minő okok működnek közre, ezt olyan pontosan, mint más természettudományokban, kifürkészni nem vagyunk képesek. Hogy valaha lesz-e ilyen tudomány a szociológia, ezt ma megállapítani előre nem lehet. De még ha feltételezzük is azt, hogy a társadalomtudomány oly exakt megállapításokra és törvényekre, mint a többi természettudomány nem lesz sohasem képes, ezzel nem mondtuk ki a halálos ítéletet felette. Nem szükséges, hogy minden tudomány *exakt* tudomány legyen. Ha az összes okok és tényezők nem is figyelhetők meg és ezért az eredmény előre nem jósolható meg pontosan, a nagyobb a főbb tényezők megfigyelésünk körébe esnek, s így bizonyos átlagos igazságokat és a jövőre nézve is bizonyos átlagos prognózisokat mondhatunk. Áttérve a teleológia lehetőségének kérdésére azt hiszi, hogy az élet jelenségeivel szemben nemcsak a megismerés kérdéseit vetjük fel, hanem a helyes és helytelen kérdéseit is. De már Spinoza állította, hogy a természetben nincs se jó, se rossz; se helyes, se helytelen; se szép és rút, hanem mindezek szubjektív kategóriák, kifejezései annak, hogy a dolgok minő érzelmeket keltenek bennünk. Már pedig az érző és értékelő apparátus tekintetében nincs meg a kongruencia az emberek túlnyomó többsége közt, mint a hogy ez megvan a megismerés apparátusa tekintetében. Az értékítéletek tekintetében olyan általános igazságokra, mint a megismerés tekintetében, itt nem számíthatunk.

Az emberek szubjektív érzés-tapasztalataikból kifolyólag céljaikban bizonyos rangsorozatot állapítanak meg. Hogy azonban e rangsorozat legvégső fokára, mely célzt állítják, erre nézve általános érvényű elvet adni nem lehet. Így ama végső céloknak mint ilyeneknek helyessége tudományosan nem bizonyítható.

Hogy a végcélban mindig lesz bizonyos szubjektivitás, ezt érzi Stammler is; éppen ezért mondja, hogy a végcélnak *formainál* kell lenni, a melynek konkrét tartalma meg nem határozható. A társadalmi végezel szerinte a „helyes társadalom, a melyben mindenki megteszi azt, a mi kötelessége”.

Ámde az ilyen „formai” cél a helyes cselekvés meghatározásában útbaigazításként nem szolgálhat. A szerint, a mint egyik ember ezt; a másik azt tartja „helyes” társadalomnak és „kötelességnek”, más és más lesz ugyanazon cselekvés helyességéről az ítélete. Stammler végcélja tehát egyrészt nem elég konkrét ahhoz, hogy a helyes és nem helyes fokmérője legyen, másrészt azonban voltaképen sokkal kevésbé formai, mint ő gondolja és már benne is van egy bizonyos *konkrét tartalom*. Sokkal konkrétebbnek és étellel teljesebbnek látszik az a cél, a melyet az angol utilitáriusok oly célként állítanak fel, a melyhez az összes emberi cselekedeteket irányítani kell s a mely irányítúképen szol-

gálhat arra nézve, hogy valamely cselekedet helyes-e vagy nem. Ez a cél: a lehető legnagyobb emberi boldogság. De közelebről megnézve ezen cél is éppoly formai cél, mint a Stammler-féle végcél. Ez is olyan keret, a melyet a legkülönbözőbb tartalommal tölthetünk meg.

Mintogy e végső célek objektív igazsága nem bizonyítható, a hozzájuk való viszonyítás alapján létrejött ítéletek sem lehetnek általános érvényűek, tudományos ítéletek. Relatív igazság van bennük. Ha a priori felveszek egy bizonyos végcélát, akkor igenis tudományos kérdés annak a megállapítása, mely eszközök vezetnek e kítűzött célhoz.

Azonban, ha a helyes és nem helyes megállapítása nem is lehet objektív és általános érvényű, tehát tudományos kérdés, azért ezt a kérdést kicsinyelni nem szabad, mert az embernek a helyes és nem helyesről való nézete, főtényezője a cselekvéseinknek s az egész társadalmi fejlődésnek.

Méray-Horváth Károly szerint a múlt ülés alkalmával annak a természeti faktumnak a beállításával szakadt félbe a vita, hogy a teremtés rendjén a társadalmi alakulások azon ponton kezdődtek, a mikor az emberek produktumokat állítottak elő, a melyek anyagcserébe kerültek s az emberek ez anyagcsere folytán kapcsolódtak össze egy magasabb komplexumba, a mit kultúrának nevezünk.

Ezt a természetrajzi faktumot a legprecízebben iparkodott beállítani, annyival is inkább, mert más meghatározásunk arra nézve, hogy keletkezése szerint mi a kultúra? Nincs. Akár értelmi működésünknek, akár érzéseinknek közvetlenül alsóbb fokai megvannak az állatvilágban is. Az egyetlen új dolog a teremtés rendjén, hogy az emberekkel kezdődik az, hogy produktumok termeltetnek, a melyek anyagcserébe lépnek és ezen anyagcsere révén kezdődik egy magasabb komplexumú élet keletkezése.

Ezt a tényt nyújtja az organikus szociológia a maga természet-tudományi módszerével. Ez azon tény, a melyet vagy meg kell dönteni, vagy pedig el kell fogadni. Önöknek nincs semmiféle meghatározásuk arról, hogy mi a kultúra. Némi ellenvetés után a minap Pikler tanár úr akceptálta is ezt. Sajnálja, hogy nincs jelen, de kénytelen távolléte ellenére is foglalkozni avval, a mit mondott, hogy t. i. annak a meghatározásnak még sincs jelentősége nincs? De hiszen e nélkül a meghatározás nélkül önök azt sem tudják miről beszélnek? Épp úgy nem, mint a hogy nem tudhatják miről beszélnek, az emberről szólva, ha nem tudják az ember eredetét, származását. Ez épp annyi, mintha valaki a darwinizmusról azt mondaná, kicsinylően: ez nem lényeges. Tudnunk kell micsoda faktum az, a miről beszélünk és erre nincs más mód, mind a természettudományi módszer azon eljárása, a mely keresi, hogy fizikai keletkezése szerint mi a társadalom? A míg az urak másféle meghatározást a társadalom legprimitívebb alakulására, képződésére nem tudnak felállítani, in concreto, de facto, in natura — nem pedig csak úgy nézésre — mindaddig önök nem tudják miről

beszélnek? A legkezdetlegesebb alakulásból nőtt ki minden későbbi társadalmi alakulás, tehát bármiféle jelenséggel van dolgunk, az csak ilyen eredetű fizikai ténynek a további bonyolultságú jelensége lehet. És ennek nincs jelentősége? A természetén kívüli erők segítségével lehet mindent kombinálni, spekulálni, de a természet keretében más-képen, mint biológiai módszerrel egy ilyen biológiai eredetű képződ-ményt vizsgálni nem is lehet.

Szóló a múltkor egész határozottsággal beállította ezeket a tényeket és kérte Kármán tanár urat, döntse meg e faktumokat, ha megdönthetők. Ő egyszerűen nem foglalkozott precíz körülírt faktummal, hanem a nem természettudományi módszer logikájával megkísérelte oldaltámadással támadni. Azonban az ily természettudományi faktumoknak megvan az a jó tulajdonságuk, hogy nem lehet oldalról sem felborítani. Azt mondja Kármán tanár úr: „kérem, a társadalom nem táplálkozik, nincs szája, gyomra, hogy lehetne hát organizmusa?” Hát az csak a nem természettudományi módszer gondolkozása, a mely valamely jelenséget csak antropomorf alakban akar elképzelni. Hiszen van elég olyan alsóbbrendű fiziológiai organizmus, a melynél a táplálkozás nem kiképződött emésztő szervekkel történik. Valamely puhány-szerű állat azon a darab földön, a melyen él, a környező anyagokkal érintkezésbe lép, felvesz bizonyos anyagokat és átalakítja az anyag-cserére alkalmas anyagokká, és így támad benne anyagcsere, a mely az ő táplálkozása. Tökéletesen ugyanaz a dolog áll a kultúrára, a mely szintén még igen alsó fokán áll az organikus fejlettségnek. Rajta fekszik egy darab földön, az ott talált anyagokat bizonyos módon a természetből felveszi, átalakítja és a produktumokból létrejön egy anyagcsere, a mely épp úgy képezi ennek a kulturorganizmusnak is a táplálkozását.

Kármán tanár úr másik argumentuma ugyanúgy körülkerüli a szóló által precízén felvetett tényt. Azt mondja: „Nincs itt szaporodás, mint az eleven organizmusoknál”. De igenis van. Mert a mit a primitív kultúrák oszlásáról, szaporodásáról tudunk, az tökéletesen ugyanazon fizikai, morfológiai faktum, mint a melyet ismerünk a primitív állat-organizmusokban, t. i. egyszerű oszlás. Sőt megtalálhatjuk e biológiai rend következő, magasabb fokát is, a mikor az oszlás már nem egyszerű oszlás, hanem az anyatest organikus halállal kimúlik. Ugyanez a jelenség látható a társadalmi alakulatokban is. A leg-primitívebbek, a vadak társas alakulatai ma is élnek. De nem maradtak fenn azok, a melyek magasabb fiziológiai fázis szerint szaporodtak. Hiányzik a mi kultúrtörténetünkben az a bizonyos átmenet, a mely a legprimitívebb kulturorganizmusokat összekötné a mi magasabb kultúráinkkal. Ismerünk igen primitív és igen magas kultúrákat. A közbe-esők hol vannak? Meghaltak. Az újabb kultúrák mind egy azelőtt élt és meghalt, kimúlt kulturtestből keletkeztek.

Ezek oly fiziológiai jelenségek, a melyeket csak meg kell látni. Kármán úr ezekre azt mondja: „analógiák”. Persze, nem természet-

tudományi módszerrel világos, hogy csak az a fő, minek látszik valami. De nem analógia-e, hogy az ember csontváza hasonló a madár csontvázához? Ez is csak analógia. A madár csontváza tovább hasonlít a békáéhoz. Ez is csak analógia? Nem komoly dolog? Pedig ha az ember az analógiákat összekapcsolja a teremtődés ama bizonyos proceszusával, a mely szerint az organizmusok keletkeztek, akkor talán többet is láthatunk, mint az analógia fogalmát. Akkor megláthatná Kármán tanár úr azt, hogy a társadalom keletkezésében, fejlődésében minden momentum, a mely előbbre visz, a mely új alakulást hoz, nemcsak analógiákat mutat, hanem biológiai törvényszerűségnek felel meg. Bár, hogy sokkal hatásosabb és tetszetősebb dolog a természet törvényszerű működésének követése helyett beállítani egy szép mondást, pl. hogy az ember uralkodik a természet felett! Ez a mondás azonban szóló előtt úgy tűnik fel, mintha valaki azt mondaná, hogy egy puhány uralkodik a természet fölött. Mert mit tesz a puhány? Felvesz a természetből anyagokat, a melyeket a szerint alakít át, a mint az ő organikus céljainak megfelelnek. A puhány is vājékál, felold kavicsokat, pusztít moszatokat, növényalkatrészeket: a kukacok egész alagutakat is fúrnak. A mi kultúránk is így él azon földterületen, a melyet leföd, csakhogy nagyobb arányban. Mi is a környező természetből azon anyagokat, a melyek kultúránk anyagcseréjére, vitális életcéljaira alkalmasak, felveszük, átalakítjuk, sőt bizonyos módosításokat mivelünk mi is azon a földterületen, a melyen a kultúra él. Gondolatnak, poétikus gondolat lehet az, hogy az ember uralkodik a természeten, de a mikor arról van szó, hogy természettudományi módszerrel szóljunk-e a társadalomtudományról, vagy sem? Sajnálataira kénytelen azon lenni, hogy az olyan gondolatok, hogy az ember uralkodik a természeten, kiküszöböltesse.

De hogyan is üzük önök a szociológiát? Gyógyítani akarják a társadalmat? Nos, az, a mit önök organikus szociológia nélkül művelnek, az annyit ér, mint a javasasszonyok és a kuruzslók tudománya. Azok sem akartak soha tudomást venni arról, hogy az ember, a kin exprimentálnak, keletkezése szerint micsoda? Hogy sejtekből van egybealkotva, a mely sejteknek anyagcseréje van, hogy ezen anyagcserék képezik az életfolyamatot. Organikus szociológia nélkül, a mely éppen ama folyamatokat akarja megállapítani, akarnak önök javítani és gyógyítani, átalakítani a társadalmat, mikor azt sem tudják, micsoda élet van in natura abban a testben?

Szólónak nem sok kilátása van arra, hogy az organikus szociológia elleneseit az organikus szociológia javára megtérítse. Nem tud a históriából esetet arra, hogy kuruzslók és javasasszonyok az orvosi tudománnyal igyekeztek volna megbékülni. Teljesen meg lesz elégedve, ha eléri azt, hogy a fiatal emberek, az újabb generáció gondolkozni kezd, vajjon analógia-e, vagy pedig fizikai valóság-e a társadalom biológiai rendű élete?